זכרונות

זכרונות

HERINNERINGEN

Meine lieben Kinder, ich bin nicht darauf aus euch ein belehrendes Buch zu schreiben, ich bin auch nicht kapabel dazu....

Glückel von Hameln

זכרונות

HERINNERINGEN

van

REBECCA KISCH-SPITZ

(NIET IN DE HANDEL)

GEDRUKT BIJ UITGEVERIJ KEESING
AMSTERDAM 5712 - 1952

INLEIDING

I

Het persklaar maken en annoteren van de herinneringen, die Mevrouw Rebecca Kisch-Spitz gedurende enige jaren zorgvuldig heeft opgetekend, betekende voor schrijver dezes om twee redenen een genoegen. Allereerst, omdat het vastleggen van ook dit stukje Amsterdams-Joodse traditie van betekenis zal blijken te zijn voor de latere geschiedschrijving van de Joden in Nederland. Veel overlevering, thans nog mondeling onder ons levend, zal, naar wij mogen veronderstellen, definitief verloren gaan, indien niet bijtijds een pen haar vastlegt. Hoeveel vervloog er niet of vervluchtigde dermate, dat het niet meer tastbaar bleek voor hem, die er — te laat — naar wilde grijpen.

Het is hoog tijd, dat wij naar het woord der Thora, „onze ouders gaan vragen om ons te verhalen, onze grootouders, om ons mede te delen". Ouders, grootouders? Zijn ze er nog? Mevrouw Kisch is een der oudsten van onze gehavende Kehilla. Zij heeft inderdaad iets te vertellen.

Maar er is meer. Onze generatie schijnt aan dit soort „historia hesterna" een zekere behoefte te hebben. Zij heeft niet meer die aversie tegenover het oude Ghetto, die kenmerk was van een vorige. Zij schijnen weer populair geworden, die gave, prachtige Jidden uit de Jodenhoek. Wij hebben a posteriori blijkbaar geleerd ze te missen. Geneerde een vroeger geslacht zich voor de resten van het innige Jiddisj, het mammelosjen nog van onze grootouders, onze kinderen hanteren wederom niet zonder liefde en kennis dezelfde termen, waarvoor zelfs onze leraren aan het Seminarium een berispend, ja neerbuigend woord over hadden. „Nebbisj", hoor ik U meesmuilen.

Tot in Israël — juist daar? *of* zelfs daar? — *wordt met weemoed gemijmerd over Zandstraat en Zuidertoren. Joodse periodieken in Nederland en Israël leggen daarvan getuigenis af.*

II

Wij vermogen thans nog niet te beoordelen, in hoeverre deze merkwaardige „renaissance" innerlijk gewaardeerd moet worden.

Dat zij echter meer is dan een incidentele liefhebberij moge nochtans worden geconstateerd.

Daar is de ambivalentie, waarover elders is geschreven (Professor Kleerekoper in De Joodse Wachter *van* 19-12-1951, *n.a.v. J. Meijer: „Tussen Götterdämmerung en Morgenrood"). De haat van de verder afstaanden tegenover het Ghetto, die ook voor de oorlog veelal beschouwd diende te worden als een „tegenkant van hun liefdevolle gebondenheid", leidde na de vernietiging tot een zekere nostalgie, die een gehele Ghetto-literatuur in het leven riep. Tot zover de negatieve kant! En de positieve? Het Joodse vraagstuk heeft in Nederland een verscherping ondergaan, die met zich mee heeft gebracht, dat de kleine, gedecimeerde Joodse groep veel meer dan vroeger op zich zelf is geconcentreerd. Propaganda voor de Emancipatie en de haar steevast begeleidende angst voor de niet-Joodse wereld (praegnant uitgedrukt in het: „ma jomroe hagojiem") zijn tot in min of meer geassimileerde kringen moeilijk verkoopbare artikelen gebleken. Naar historische criteria beoordeeld vertoont het naoorlogse Jodendom in Nederland hier en daar prae-emancipatorische facetten. Bij Joodse individuen uit dit tijdsgewricht, die zich meer en meer geïsoleerd weten of gevoelen, wordt een acute behoefte gevoeld aan eigen groepsnormen. In de lijn van deze evolutie doordenkend, kan men zonder al te veel moeite een herwaardering constateren, waar het geldt de positieve krachten, die eens de oude Jood in zich had geconserveerd. Krachten, die vroeger maar al te vaak werden verwaarloosd of miskend. Bij menigeen heeft de catastrophe van de Duitse massamoord aldus geleid tot het wekken van gevoelens, die jarenlang moeten hebben gesluimerd als kolen onder as.*

III

Hebben deze herinneringen van mevrouw Rebecca Kisch inderdaad waarde voor de geschiedenis van de Joden in Nederland en verlenen zij daarenboven hier en daar relief aan de positieve inhoud van de oude, klassieke Jood? Wij geloven het.

Naar hun inhoud bevatten zij bouwstoffen voor de latere historiografie. Dat in deze luttele bladzijden folkloristisch materiaal en anecdotische, interessante bijzonderheden worden bewaard zal ook de ter zake bevoegde lezer aanstonds grif willen toegeven.

En de positief-Joodse zijde? Deze herinneringen confronteren ons nu en dan met Joden, voor wie het Jood-zijn even vanzelfsprekend was als wij in onze beste momenten trachten na te streven. Des

te interessanter, als wij dit tijdvak nader bezien. Juist in de eeuw, waarvan dit boekje ons verhaalt, vond de grote crisis der Emancipatie haar beslag. Vertellen ons dan deze memoires van geestelijke conflicten? Toch ook weer niet. Maar helemaal laten zij ons evenmin in de steek.

Iets van de grote vraagstukken sijpelt door in de oppositie van R. Awroom Prins tegen de Westeuropese Reform. Wij krijgen daarnaast een kijkje op een merkwaardig Joods milieu; wij horen van Erets Jisroeil, van Joodse mystiek, ook in het burgerlijke, nuchtere, liberale Amsterdam omstreeks 1875 en wij weten ons steeds temidden van een familie, die dan nog in groot-Joods verband ingeschakeld blijkt.

Gezien dit alles, treft ons — de „gespletenen" — het evenwicht in zulke Joden, wier leven rustiger voortkabbelde dan het onze en wier nationale existentie, ondanks dit, zo vanzelfsprekend was, dat een principiële en theoretische waardering, die wij van nature al direct geneigd zijn toe te passen, onwerkelijk aandoet! Dit alles was reëel. Wij denken ontwapend aan de anecdote van de negentiende-eeuwse Jood, die horende van Amerika in toorn uitbarstte, zeggende: „Amerika besjteit? De oulem habbe besjeit!")*

IV

Tenslotte: de technische zijde van dit boekje. Deze hoofdstukjes behoren tot het genre der memoires. De eigen levensgeschiedenis treedt terug en wordt slechts de omlijsting van het beleefde of waargenomene. Wat losse aantekeningen, meer moet ge niet verwachten. Doch evenmin: minder. De Joodse literatuur is betrekkelijk rijk aan zulke memoires. Wij denken aan de grote Glückel von Hameln en aan Pauline Wengeroff. Beiden eveneens vrouwen, doch van meer dan gewone allure. Hun memoires dragen veel verder dan het beperkte milieu, waarin zij ontstonden. En toch — iets is er al weer gemeenschappelijk aan de herinneringen van Rebecca Kisch en die van zovele grote Joodse vrouwen uit een grijs verleden. Vrouwen (ook Glückel) brengen — eerder dan mannen — de moed op in hun persoonlijke herinneringen aandacht te vragen voor de notoire futiliteit, die als een klaproos het korenveld, het taaie verleden behoeden kan voor uiterlijke eentonigheid. Hoevele historische facetten vinden niet hun weerspiegeling in één simpele mededeling, voor de vergetelheid behoed door een vrouwelijk gemoed, van nature vaak geleid door een onbestemde, vage, doch niet minder juiste intuïtie.

Zoekt in deze bladzijden niets anders dan de eenvoudige mededelingen van een Joodse grootmoeder uit Amsterdam, geschreven in een levensavond en bestemd voor het doorbladeren in een schemerdonker. Dan vindt gij de juiste stemming om U te laten voorgaan door de schrijfster op de paden van haar jeugd, die eens, heel, heel lang geleden begon in het oude huis op de Joden Breestraat, waar meester Rembrandt zijn Nachtwacht schilderde.

Maandag Chanoekath Hamizbeach 5712
31 December 1951
JAAP MEIJER

*) oulem habbe = toekomstige wereld.

VROEGSTE HERINNERINGEN

Er is mij verzocht mijn jeugdherinneringen op te schrijven, daar er misschien nog wel mensen zouden kunnen zijn, die zich hiervoor interesseren. Juist omdat er in de oorlog zovele personen uit mijn generatie zijn omgekomen, dreigt een stukje traditie van het Amsterdamse Jodendom verloren te gaan, dat wellicht waard is bewaard te worden. En ik merk nu en dan tot mijn verbazing, dat de belangstelling voor het oude Ghetto in deze generatie eerder groter wordt dan vermindert. Zelfs mijn Zionistische familieleden, die al jaren in Israël wonen, schrijven van daar uit regelmatig over de Joodse „minhogiem" van Amsterdam. Welnu, laat mij beginnen.

Ik ben geboren 8 September 1869. Het was Tsoum Gedalje en mijn overgrootmoeder die Jom Kippoer graag als Gevatterin gefungeerd had, nam mij ten hoogste kwalijk dat ik een meisje was. Ik behoor tot een zeer vrome familie. Mijn over-overgrootvader (vaderszijde) Aron Melondon kwam einde achttiende eeuw „uit Londen" als grossier in horloges. Zijn zoon Isaac, de grootvader van mijn vader, heette aanvankelijk ook nog Melondon, maar toen de Joden in de Franse tijd achternamen moesten kiezen, kon die naam niet gehandhaafd blijven· als zijnde vijandelijk. Hij nam daarom de naam van zijn vrouw aan, die Spitz heette. Op de grafsteen van de eerste Spitz staat dan ook: Melondon, hamechoene (bijgenaamd) Spitz. Ik bezit nog een „Inventaris van den boedel en nalatenschap van wijlen Isaac Aron gewoond hebbende en op den zesden December des jaar Achttien Honderd Tien overleden zijnde op de Zwanenburgwal bij de Raamgracht binnen deze stad". Het zou de moeite waard zijn de hele boedel in deze memoires af te drukken, maar het zou te veel plaats in beslag nemen. Wel is echter de conclusie gewettigd, dat overgrootvader Isaac een rijk man is geweest, die als handelaar in zilver en goud over veel kostbaarheden beschikte. Onder het totaalbedrag *f* 36.318,58 volgt een verklaring van Barend Joel Beer en Samuel Joel Beer, kooplieden in horlogiën en horlogemakersgereedschappen, beide binnen deze stad, de eerstgenoemde op de Zwanenburgwal in numero zeventig en de laatstgenoemde op de Sint Anthonijbreedstraat in numero twintig woonachtig". Zij verklaren op 4 December 1810 de vorenstaande goederen „ons door de rendanten opgegeven en vertoond naar gezien, geëxamineerd en naar onze beste kennis en wetenschap getaxeerd te hebben".

In die tijd spraken en schreven de Amsterdamse Joden nog

„Jiddisj". Zelfs de kantoorboeken van de firma werden in het Jiddisj bijgehouden. Deze boekhouding — bijgehouden in twee folianten — loopt van omstreeks 1780 tot ongeveer 1800. Het zou interessant kunnen zijn eens na te gaan met welke handelslui mijn voorouders in contact hebben gestaan, maar dat valt buiten mijn opzet. De bijgevoegde stukken uit het eerste kwart der 19e eeuw zijn in het Nederlands gesteld. De Emancipatie had toen haar werk gedaan.

De overgang van het Jiddisj naar het Nederlands viel voor de Joden in het begin niet altijd even gemakkelijk. Tot in de tweede helft van de vorige eeuw bleef het „Mammelosjen" in mijn omgeving de boventoon voeren. Vooral de predikanten hebben het in deze overgangstijd niet gemakkelijk gehad. Ik moet nog wel eens denken aan Rebbe Jokef Content, die heel slecht Nederlands sprak, doch daarnaast zeer geestig kon zijn. Toen hem eenmaal — het was kort na de benoeming van Dr Dünner — verboden werd in Sjoel te preken, zei hij tot zijn omgeving, die hem vroeg „Rebbe, waarom spreekt U niet": „De dokter (= Dr Dünner) heeft het me verboden". Bij een goppe moet hij eens, toen de ring werd overgegeven aan de bruid, hebben gezegd: „dat is geen haring, dit is geen Skating-ring, het is een trouwring". Ook protesteerde hij heel origineel tegen de mondaine genoegens van de jeugd van toen. Tot in zijn eigen omgeving kwamen daarvan symptomen voor. Zijn zoon was een befaamd billarter en Rebbe Jokef placht te zeggen: „was ich bin in de Gemore, das ist mein Sohn auf das Billart". Ook wordt hem in dit verband de typische uitspraak toegeschreven: „ma touwoe ouholego Kras, misjkenousego Mast", met welke laatste naam een bekend café bedoeld was op het Rembrandtsplein, ter plaatse waar later Mille Colonnes stond.

Om nu weer tot het gezin terug te keren. Na het eerste huwelijk van mijn grootvader openbaarden zich bij zijn jonge vrouw symptomen van krankzinnigheid. Het is toen met een vriend en een knecht Jankeffie Tailleur naar Erets Jisroeil gegaan, om daar door honderd Rabboniem (uit drie verschillende landen) een zogenaamde Hetteir Rabboniem te verkrijgen. Men moet n.l. weten dat Rabbenoe Gerschom omstreeks het jaar 1000 had bepaald, dat de Joden zich zouden houden aan het verbod van polygamie, op straffe van kerkelijke excommunicatie. Tenzij als in een geval van mijn grootvader, waar immers geen echtscheiding mogelijk was. In zulk een geval eiste Rabbenu Gerschom een verklaring van 100 Rabbijnen, dat de uitzonderingstoestand — waarmee hij reeds rekening had gehouden — inderdaad aanwezig was.

Burgerlijk scheiden kon men niet van een krankzinnige vrouw. Dan maar zo. De Goepa krijgen als men niet burgerlijk gehuwd was, was echter eveneens onmogelijk, maar men schafte wel raad. In zulke gevallen trouwde men dan „Joods" over de grens, waar men vóór Goepa geen burgerlijk huwelijk eiste! Een ander geval uit mijn jeugd schiet mij hier te binnen. Mijn grootvader heeft eens een dienstmeisje met een soldaat over de grens Goepa gegeven. Hij kreeg daartoe van de Raw permissie. Een burgerlijk huwelijk mocht door een soldaat tijdens zijn dienst niet gesloten worden. Die soldaat heette Aron van Praag en wij noemden hem (naar zijn beroep) Aron de Smid. Op Chometsbattelavond kwam hij ieder jaar bij ons, om het fornuis om te keren en hij vertelde dan over de tijd van 1830/1, toen hij onder de wapenen was geweest.

Mijn grootvader dan, Rebbe Jouchonon ben Rebbe Jitzchok hamechoene Eizek, trouwde met Esther, een dochter van Rebbe Awroom Prins. De „kesobbe" is gedateerd Woensdag 9 Siwan 5599 „volgens de jaartelling, die wij hier tellen in Spielberg, in het huis van de belastingpachter, in het gewest Pruisen. Daar zei Rebbe Jouchonon tot de maagd Esther, dochter van Moureinoe Raw Rebbe Awrohom, wees mij tot vrouw volgens de wet van Mozes en Israël", Als getuigen fungeerden Jehoedo Leib ben Sjim'oun Zaks (?); Eizek ben Jaäkouw (?) en Menachem ben Mordechaj. Rebbe Awroom Prins behoorde met Hirschel Lehren tot de oprichters van *Pekidim en Amarcalim,* de beroemde organisatie voor de inzameling van gelden ten behoeve van de arme Joden in Erets Jisroeil.

Een acte uit 1908 vertelt ons:

„dat ongeveer honderd jaar geleden aan enige belanghebbenden in het lot van hunne arme geloofsgenooten in het Heilige Land was gebleken dat de wijze van inzameling der gelden voor de nooddruftigen aldaar er toe leidde dat een groot deel van het beschikbaar komende bedrag werd geabsorbeerd door de reis-, verblijf- en andere kosten van zendboden naar verschillende landen, waarna door thans wijlen de heeren Isaäc (?) Lehren en Abraham Prins pogingen werden in het werk gesteld om in dien toestand verbetering te brengen;

dat voornamelijk door den buitengewonen ijver en wilskracht van den heer Hirschel Lehren, die kosten noch moeite spaarde om tot een bevredigend resultaat te geraken, een kapitaal werd bijeen gebracht en daarmede een stichting werd in het leven geroepen, welke stichting ten doel heeft de inzameling in verschillende landen

van gelden ten behoeve van behoeftige Israëlieten in Palestina, gevestigd is te Amsterdam en den naam draagt van:
„Pekidim en Amarcalim der Israëlietische Gemeenten in het Heilige Land".

Awroom Prins was een van de vooraanstaande orthodoxe Joden uit het Amsterdam van de vorige eeuw. Vooral toen de Reform-Rabbijnen uit Duitsland probeerden het oude Jodendom aan te vallen, stond mijn overgrootvader op de bres. Hij heeft eens in Frankfurt an Main in de gevangenis gezeten, omdat hij een vergadering van de Reform in de war geschopt heeft. Daaraan herinnert nog de *Hartelijke Toespraak aan alle zijne Israëlietische Broeders, in welke landen zij zich ook bevinden mogen,* in 1845 te Amsterdam verschenen en aan deze herinneringen als bijlage toegevoegd.

Als bestuurder van het Seminarium ging Rebbe Awroom wel eens op audiëntie bij de koning. Eens toen hij met de koning stond te praten speelde hij met een knoop van 's konings jas, waarop een kamerheer toesnelde. Maar de koning zei: „Laat maar, ik ken die patriarch al vele jaren".

Er bestaat een boek van Dr L. B. Perel, de uitgever van het *Onafhankelijk Israëlietisch Orgaan voor Nederland,* dat getiteld is *Episode uit het Leven van R. Awroom Prins,* en waarin o.a. voorkomt een legende van het huis met de bloedvlekken, Amstel 216. Mijn vader zei altijd, dat dit boek bijna helemaal op „sjkorem" berustte. Wel is het waar, wat Dr Perel schreef, dat Awroom Prins een drukbeklante kruidenierswinkel bezat op de hoek van de Uilenburgersteeg en Jodenbreestraat. Thuis hoorde ik altijd vertellen, dat hij, ondanks zijn grote clientèle, bang was, dat het hem „wel eens zou kunnen tegengaan". en om nu verantwoord te zijn tegenover zijn gezin had hij een Sjammesjbaantje aangenomen in een of andere sjoel in Amsterdam, ik geloof Vlooienburg. Maar — zo vertelde vader — Reb Awroom kon zich in dat baantje moeilijk thuis vinden en hij kocht wel eens een „mitswe" voor de neus van de parnes weg. Hij was bovendien „Splitter" bij de Staatsloterij. In zijn gastvrij huis was iedereen welkom. Vooral ook de arme geleerde Joden uit het Oosten in hun vreemde kledij.

Er kwamen in die jaren veel „Pollakiem" naar Amsterdam, die ook in het milieu van de Lehrens zeer gezien waren. Menigeen bleef hier in Amsterdam wonen en werd een geëerd lid van de Joodse gemeenschap. Vaak ook kon men later opmerken, dat deze Oost-Joden — die na 1881 vooral in de omgeving van de Nieuwe Kerk-

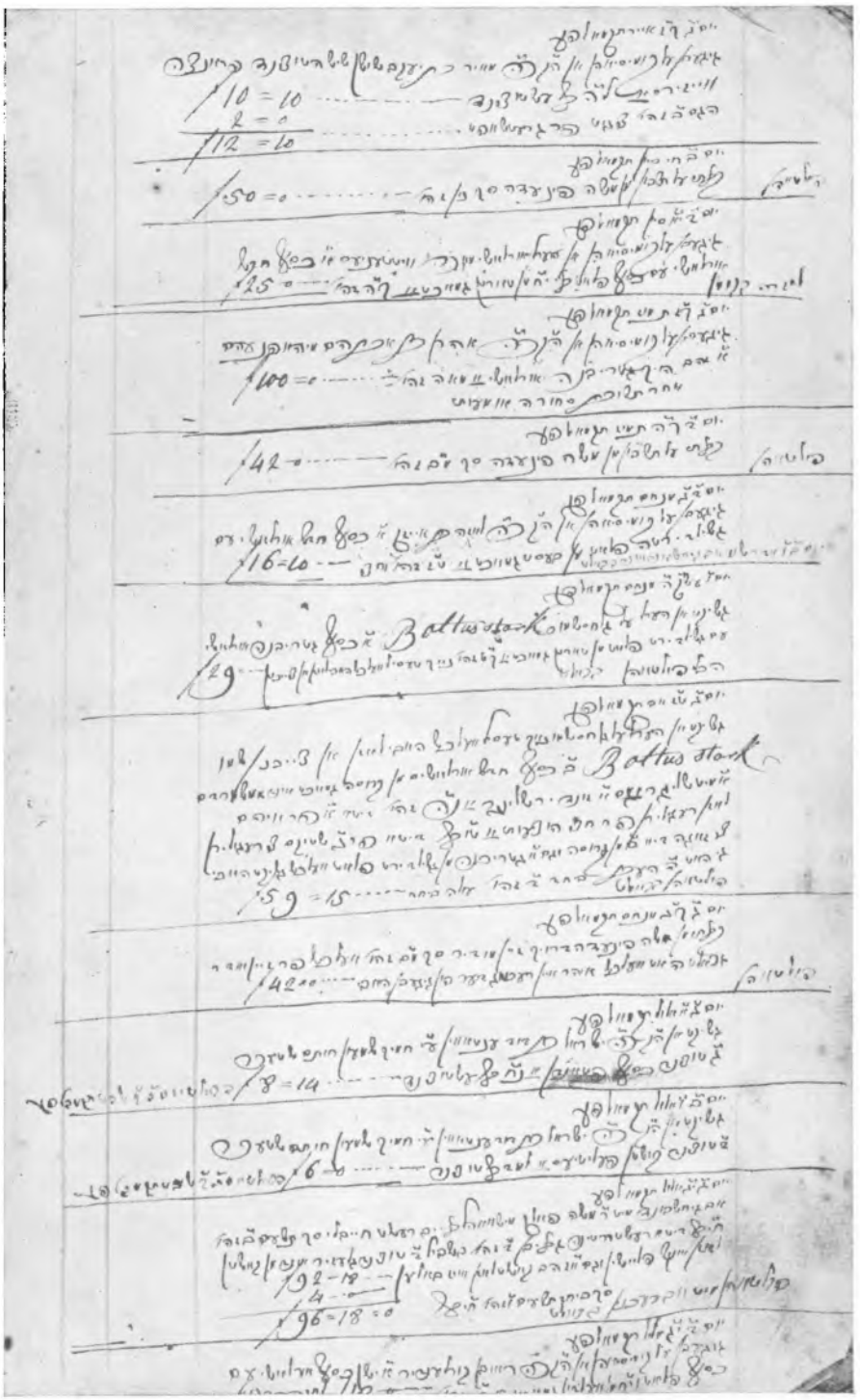

Pagina uit de jiddisje boekhouding
(zie de transcriptie van het bovenste deel op pag. 69)

ברביעי בשבת תשעה ימים לחדש סיון שנת חמשת אלפים וחמש מאות
ותשעים ותשע לבריאת עולם למנין שאנו מונין כאן בשפיל בערג שיה המטבע
במרינג פריסטן איך רבי יוחנן בן רבי יצחק המכונה אייזק אמר לה להדא
בתולתא אסתר בת מרהרל אברהם הוי לי לאנתו כדת משה וישראל
ואנא אפלח ואוקיר ואיזנן ואפרנס יתיכי כהלכות גוברין יהודאין
דפלחין ומוקרין וזנין ומפרנסין לנשיהון בקושטא ויהיבנא ליכי מהר
בתוליכי כסף זוזי מאתן דהזי ליכי מדאוריתא ומזוניכי וכסותיכי
וסיפוקיכי ומיעל לותיכי כאורח כל ארעא וצביאת מרת אסתר
בתולתא דא והות ליה לאנתו ודין נדוניא דהנעלת ליה מבי אבוה
בין בכסף בין בדהב בין בתכשיטין במאני דלבושא ובשימושא דעלמא
המשין לטרין וצבי רבי יוחנן התן דנן והוסיף לה מן דיליה דחמשין
לטרין סך הכל מאה לטרין דכסף וכך אמר רבי יוחנן חתן דנן
אחריות שטר כתובתא דא ותוספתא דין קבלית עלי ועל יורשי
בתרא להתפרע מכל שפר ארג נכסין וקנינין דאית לי תחות כל
שמיא דקנאי ודעתיד אנא למקני נכסין דאית לי להון אחריות ודלית
להון אחריות כלהון יהון אחראין וערבאין לפרוע מנהון שטר
כתובתא דא ותוספתא דין ואפילו מן גלימא דעל כתפאי בחיים
ובמות מן יומא דנן ולעלם ואחריות שטר כתובתא דא ותוספתא
דין קבל עליו רבי יוחנן חתן דנן כחומר כל שטרי כתובות
ותוספתת דנהגין בבנת ישראל העשוין כתיקון חכמינו ז"ל דלא
כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי וקנינא מן רבי יוחנן בן רבי
יצחק המכונה אייזק חתן דנן למרת אסתר בת מורהרל
אברהם בתולתא דא ככל מה דכתב ומפורש
לעיל במנא דכשר למקניא ביה הכל שריר וקים

De kesobbe van grootvader Rebbe Jouchonon Spitz en Esther Prins

straat en Manègestraat woonden — door de Hollandse Joden onsympathiek werden behandeld. Men moest niet veel van hen hebben.

Hoe dit bij henzelf wel eens leidde tot zelfcritiek, spreekt duidelijk uit het verhaal van een Oost-Jood, die in de Muiderstraat woonde en, naar het volksverhaal wil, geen spiegel in zijn huis wilde hebben want „hij kon geen Pollek voor zijn ogen zien".

Omstreeks het midden van de vorige eeuw (1862) kocht mijn grootvader Reb Jouchonon ben Eisek Spitz het Rembrandthuis, waar ik zelf geboren ben, evenals al mijn broers en zusters, 6 in getal.

De tekst van de notariële koopacte luidt:

Op heden den Vijf en Twintigsten February des jaars Achttien honderd twee en zestig.
Compareerde voor mij, Jacobus de Man, Notaris te Amsterdam residerende en in tegenwoordigheid van de hiernatenoemen aan mij bekende getuigen.
De heer Jacob Samuel Terveen, fabriekant wonende te Amsterdam in de Bloedstraat, in hoedanigheid als bij en blijkens volmagt op den vier en twintigsten dezer maand ten overstaan van mij notaris in tegenwoordigheid van getuigen alhier in originali verleden, zijnde geregistreerd en aan de minute dezer vastgehecht ten dezen gestelden specialen gemagtigde van den heer Emanuel Mozes Auerhaan, makelaar wonende te Amsterdam op den Zwanenburgwal.
En verklaarde hij comparant in zijne voorgeschrevene hoedanigheid bij deze onder belofte van vrijwaring voor erictie, hypotheken en andere stoornis in den eigendom, van welken aard of natuuur die ook zouden mogen zijn uit de hand te hebben verkocht en mitsdien in vollen en vrijen eigendom aftestaan en over te dragen aan en ten behoeve van den heer Jochem Izak Aron Spits zich ook noemende Jochem Izak Spits koopman wonende binnen deze stad op de Jodenbreedstraat en die ten deze mede comparerende, deze koop en overdragt voor zich zijne erven en regtverkrijgenden verklaarde te accepteren.
Een huis en erve, staande en gelegen te Amsterdam op de Sint Anthonie's of Joden breedstraat buurt Q nummer 246 Kadaster sectie H nummer 319 en
Een huis en erve, staande en gelegen te Amsterdam op de Sint Anthonie's of Joden breedstraat buurt Q nummer 247 Kadaster Sectie H nummer 320.
Zijnde dezelve percelen belast met een precario van jaarlijksch een gulden.

Welke percelen aan den verkooper in eigendom zijn opgekomen drie vierde gedeelten bij twee acten van transport, beiden op den drie en twintigsten December des jaars Achttien honderd zes en vijftig ten overstaan van den ondergeteekenden notaris in tegenwoordigheid van getuigen alhier gepasseerd, zijnde geregistreerd en waarvan de beide afschriften behoorlijk zijn overgeschreven ten kantore van de bewaring der hypotheken alhier, den vier en twintigsten December deszelfden jaars in deel 494 nummers 9 en 10 en voor het resterend een vierde gedeelte hem verkooper in eigendom opgekomen als gebleven mede erfgenaam voor één vierde gedeelte van de nalatenschap van zijne ouders, wijlen den heer Mozes Juda Auerhaan en mede wijlen Mejuffrouw Leentje Emanuel Boedels in leven echtelieden, beiden gewoond hebbende en overleden binnen deze stad en tot wier boedel en nalatenschap de voorgeschrevene percelen waren behoorende blijkens acte van bekendheid en verklaring op den zeven en twintigsten December des jaars Achttien honderd vijftig ten overstaan van den alhier geresideerde hebbenden notaris Hendrik Willem Cramer Johannes Wilhelmus zoon en getuigen alhier in minute verleden geregistreerd en overgeschreven ten kantore avn de bewaring der hijpotheken alhier den dertigsten December daaraanvolgende, in deel 320, nummer 14.

Geschied is deze verkoop en overdragt onder de navolgende voorwaarden en bepalingen.

Ten eersten: dat de verkochte perceelen worden verkocht en geleverd in den straat, waarin dezelve perceelen zich thans bevinden met alle derzelve belendenen, strekkingen, heerschende en lijdende servituten, gemeenschappen vrij en onvrijheden bekende en onbekende zigtbare of verborgene gebreken, lasten en bezwaren zonder eenige uitzondering en zonder dat de verkooper voor een of ander dienaangaande aansprakelijk of verantwoordelijk is.

Verklarende de comparant kooper dezelve perceelen wel te kennen en met de hiervoren daarvan gedane beschrijving volkomen genoegen te nemen en aftezien van alle nadere vordering dienaangaande.

Ten tweede: dat de kooper de huren en voordelen van de perceelen zal kunnen genieten met en vanaf den eersten Februarij dezes jaars, terwijl de lasten waarmede die perceelen zijn of zullen worden bezwaard met en vanaf den eersten Januarij dezes jaars voor koopers rekening zijn ingegaan en beginnen te loopen.

Te derde: dat alle schaden, gevaren en reparatiën betrekkelijk voorgeschreven percelen, van heden af voor rekening en risico des koopers zijn.

en Ten vierde: dat alle de kosten op dezen verkoop en overdragt

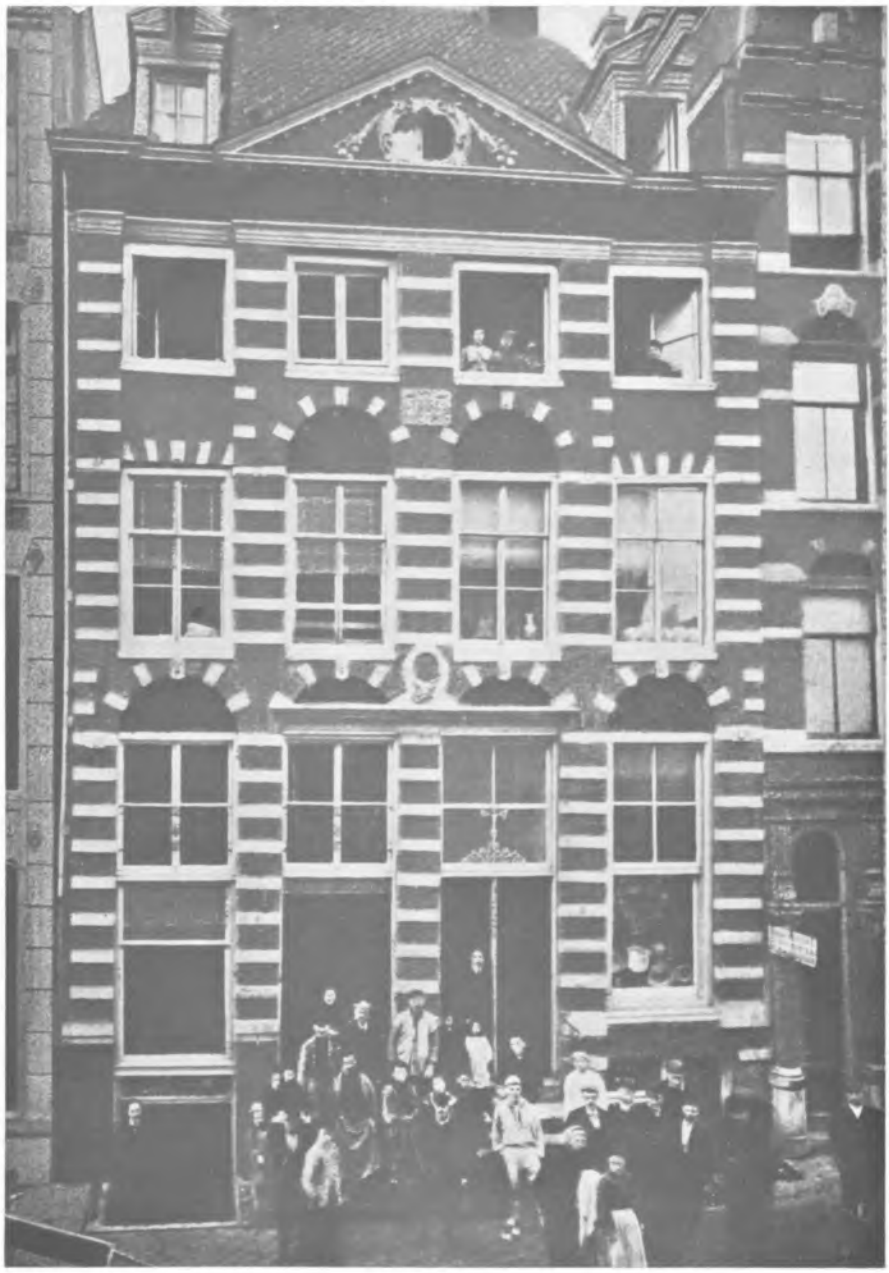

vallende, met inbegrip van de kosten en regten van overschrijving ten kantore der hypotheken, met de gevolgen en aankleven van dien door den comparant kooper alleen en voor het geheel zullen worden gedragen en betaald.
Deze koop en overdragt is wijders gedaan en gesloten tot en voor de som van Vijf duizend Vijf honderd gulden Nederlandsch welke koopsom de comparant verkooper in zijn voorgeschrevene hoedanigheid verklaart en erkent uit handen van den comparant kooper te hebben ontvangen en naar zich genomen den kooper voor die voldoening kwiterende, en dechargerende finaal en zonder eenig voorbehoud en met belofte van vrijwaring voor alle namaning.
En ten gevolge dier betaling verklaarde de comparant verkooper in zijne voorgeschrevene hoedanigheid den kooper te stellen en te subrogeren in alle regten van eigendom die de verkooper of zijne voorgangers tot heden op de verkochte perceelen heeft of hebben gehad en uitgeoefend of hadden kunnen hebben en uitoefenen, daarvan ten behoeve van den kooper geheel afstand doende bij deze, met begeerte dat de kooper in het bezit en den eigendom van de door hem gekochte perceelen worde gesteld als naar de wet.
Kiezende de comparanten te dezer zake domicilium aan hunne hiervoren gemelde tegenwoordige woonplaatsen.
Zijnde de Comparanten aan mij Notaris bekend.
Waarvan acte.
Gepasseerd binnen Amsterdam ten kantore van den ondergeteekenden notaris op den Kloveniersburgwal in tegenwoordigheid van den heer Dirk Jacobus Leepel Candidaat Notaris en van Laurens Dolhein, bode bij het leesmuseum beiden binnen deze stad woonachtig de eerste op de Nieuwezijds Voorburgwal en de laatste in de Romeinsarmsteeg als getuigen die de minute dezer met de comparanten benevens mij notaris na gedane voorlezing hebben geteekend.
(geteekend) I. S. ter Veen - J. I. Spits - D. J. Leepel - M. L. Dolhein - I. de Man, Notaris.

Dat huis zag er toen anders uit dan tegenwoordig. Er was nog geen rooilijn voor voorgevels en men mocht stoepen hebben, die een vrij groot deel van de breedte van de straat innamen. Het tegenwoordige Rembrandthuis (dat later een steen in de gevel bezat, waarop met Gothische letters „Rembrandts woning" stond) bestond toen uit twee huizen. Naast onze grote stoep met een platform bevond zich nog een kleinere. Ik denk dat Rembrandt met Saskia 's avonds daar wel eens gezeten hebben. Zoals later — in mijn jeugd — er vaak Joodse families zaten in de zomeravond, als de Joden uit de om-

liggende straten op de Breestraat wandelden, die in die jaren bij de Joden ook wel „de zaal" werd genoemd. Soms had je moeite je eigen huis weer binnen te komen, zo vol was het er.

Het inwendige van het huis is vaak verbouwd. Zo hebben wij eens aan de voorkant er een hangkamer in laten maken. Er waren toen heel hoge ramen. Ik herinner me levendig, dat — toen die kamer werd gemaakt — mijn vader eerst zijn neef Eikie Spitz heeft laten komen, dat was ons langste misjpoge-lid. Om de hoogte van het vertrek te bepalen, werd Eikie „genomen" met een hoge hoed.

VERDERE LOTGEVALLEN VAN MIJN FAMILIE

Laat ik nu weer tot mijn verhaal terugkeren. Kort voor de geboorte van mijn vader stierf de eerste vrouw van mijn grootvader, waardoor mijn vader als kind van wettig getrouwde ouders kon ingeschreven worden. Grootvader beschouwde dat als een groot voorrecht en sedert dien wijdde hij zich nagenoeg geheel aan de studie van het Jodendom. Dag en nacht leerde hij en om zoveel mogelijk tijd beschikbaar te hebben, zocht hij een compagnon: dat was Wagenaar. Het enige conflict dat zij ooit hadden, ging er om dat Wagenaar ook „cheilek" aan het lernen wilde hebben, maar dat gelukte hem niet.

Bij zijn dood kreeg grootvader de moureine. Doch alhoewel hij in Joods weten zo bedreven was geweest, moest hij gedurende zijn gehele leven toch met een echt „vak" zijn kost verdienen. Aan de „Toure" mocht hij niet beter worden. In Erets Jisroeil hadden de Rabboniem ook dikwijls een vak. De schone maar onlieflijke expressie: „een matroos klimt voor de duiten en een rebbe lernt voor de duiten", komt van mijn grootvader.

Bij zijn sterven heeft hij „tsewoës" nagelaten, een geestelijk testament, waaraan de kinderen zich stipt hielden. Zo'n testament werd niet altijd opgeschreven, maar toch werden de bepalingen er van door kinderen als bindend aangevoeld. In de regel behelsden de „tsewoës" ethische vermaningen. Zo had hij bepaald, dat de kinderen nooit profaan mochten studeren. Mijn vader heeft zich er aan gehouden.

Hoe in later dagen dergelijke tsewoës niet meer door de kinderen worden geëerbiedigd, blijkt uit een anecdote, die in onze familie de ronde deed. Toen mijn tante uit Zutfen op sterven lag wilde ze haar zoons zeggen dat ze zich nooit mochten laten scheren met een mes. Jacob was alleen in de kamer en heeft zich dit ter harte genomen, maar Jacques zei: „ik was er niet bij, dus daar weet ik niets van".

Men verwondert zich misschien even over de laatste wens van mijn grootvader inzake studeren. Dit was in mijn jeugd echter heel gewoon. Wij mochten niet nader contact hebben met wat men tegenwoordig noemt: algemene beschaving. Muziek mochten wij ook niet leren. Men zou eens mooi kunnen spelen, daardoor met artisten in aanraking komen en gas wescholem de schmad in gaan. Trouwens muziek ging een goede Jood sowieso nooit horen. Zeicher lechoerben. Alleen bij een bruiloft mocht het.

Om nu op mijn grootvader terug te komen. Hij had een olografisch testament gemaakt met veel onuitvoerbare bepalingen. O.a. had

hij naar Joods en Engels gebruik mijn vader als oudste zoon een groter aandeel toebedeeld. Maar mijn vader wilde dat niet, en op zijn sterfbed heeft mijn grootvader een handbeweging gemaakt, dat de beide broeders samen moesten blijven. Hun enige zuster kreeg een aandeel, dat minder groot was, dan dat van de broers; ook werd er de nedan afgetrokken. Deze zuster Ganna huwde met Simon Azarja Hirsch. Tot hun talrijk gezin behoorden de latere Zwolse Opperrabbijn Samuel Juda en de publicist Benzion Jochanan, die over zijn vader een boekje heeft geschreven.

De *letterlijke* tekst van dit testament, d.d. 12 Juni 1865, luidt:

Op den zesden Mei Achttien honderd vijf en zestig heb ik ondergeteekende Jochem Izak Aron Spits hierbij opgegeven mijn uiterste wil en verlangens en dat dit testament bij mijn overlijden van volle kracht zijn zal, daar ik deze testament met mijn volle zintuigen en krachten hebbe opgesteld en eigenhandig beschreven.

Eerstelijk en vooraf verklaar ik ondergeteekende te herroepen en te vernietigen alle tevorens door mij gemaakte of gepasseerde testamenten en andere actens kracht van uiterste wil en alsnu geheel opnieuw te bepaalen en vast te stellen bij dezen.

Ten eerste voor het geval eene of meerder mijner kinderen deszelfs of derzelver meerderjarigheid nog niet zal of zullen bereikt hebben aan mijne echtgenoote Mejuffrouw Esther Abraham Prins in hare voogdij over hen tot raadsman toe te voegen mijn behuwdbroeder de Heer Aron Abraham Prins of bij absentie zijn zoon Simon Aron Prins en bij benoeming van een toezienden voogd over hen voor te stellen en te willen den Heer Barend Salomon Rubens bij absentie of weigering zijn broeder de Heer Marcus Salomon Rubens, bij weigering van beiden de Heer Moses de Lima.

Ten tweede enzoovoorts.

Ten vierde ik doe beschikken over een vierde deel mijner nalatenschap volgens de toestemming, die mij de wet toekend en doen mitsdien die vierde beschikbare part verdeele als volg. Het perceel Q 247 (zijnde het kleinste der mijne beide belendene perceelen hetwelk de minste des beide in inkomste rendeert) voor een waarborg of cautie aan mijne echtgenoote, dewelke ik voor eene waarde taxeere van f 3500.— (die tegen de bepaalde waarde opposeert, kan het voor zijn rekening of ten behoeve der belanghebbende voor hunnen kosten laaten hertaxeeren) die cautie zal onder de benaming van vruchtgebruik gedurende hares leven strekken, dat beiden zoonen zullen

N°. 524/280 P.W.

BURGEMEESTER EN WETHOUDERS VAN AMSTERDAM,

gezien een adres van J. J. Spit en E. J. Spit,

waarbij vergunning wordt verzocht om de keldering aangezien de stoepen vóór de perceelen Joden Breedstraat 4, 6 te mogen behouden;

Dat aan hunnen eventueelen verbouw van bovengenoemde perceelen;

Geven adresseanten te kennen, dat aan hen wordt toegestaan ~~het tijdelijk en tot wederopzeggen behouden van~~ Dat aan en eventueelen verbouw, het behouden van een aangedeelte keldering aan lang 2 M breed uit den gevel 1.10 M en een trap van 4 treden lang 2.20 M breed uit den gevel 1.30 M voor het perceel Joden breedstraat 6.

~~zijn het bovengenoemde perceel~~

onder voorwaarde:

1° dat de keldering-ingang worde ingericht overeenkomstig art. 26 der Algemeene Politie-Verordening;

2° dat de overige in, op of onder den grond bestaande voorwerpen tegelijk met de uitvoering der in deze bedoelde werken worden weggeruimd; voorts onder bepaling, dat die uitvoering geschiede volgens aanwijzing van de Directie der Publieke Werken.

Afschrift dezes zal gegeven worden aan de afdeeling Publieke Werken en den Hoofd-Commissaris voor de Gemeente-politie.

Amsterdam, den 9e Maart 1887.

BURGEMEESTER EN WETHOUDERS voornoemd

de SECRETARIS

Leges f 0.60

Uit de oude papieren van het Rembrandthuis

verpligt zijn voor haar onderhoudt te zorgen, zoo hier nader de wijze bepaalen zal echter onder de volgende verpligting hareszijde.
A. dat zij zal verpligt zijn enzovoorts.
B. Mijne echtgenoote zal volmagt hebben en bevoegd bij onverhoopte voorkomende gelegenheden die hare zoone zoude buite staat stellen zou om haar te onderhouden de kracht en volmacht te hebben het verwaarborgd huis te mogen verhuure, verpande, verkoopen en geheel of ten halve, alsook diezelfde kracht zullen beide zoone hetzij te zaamen of ieder afzonderlijk bij overhoopte voorkoming echter eerst na het overlijden der moeder ten heele of ten halve door ieder te moogen verkoopen of verpanden of te verhuuren met die voorbehoudt, dat die zoone of zoon de toestemming van meerderheid hetzij door voogden of andere daartoe benoemde personen hunne schriftelijke toestemming daartoe moeten geven. Enzovoorts.
C. Bij het overlijden der moeder komt dit perceel in bewaring van eigendom ten behoeve hunner daarzijnde of nog verwachtende kinderen hetzij beiden zoonen bij het overlijden der moeder alreeds gehuwd of ongehuwd zijn mits wettige Israëlitische veroorloofde descendenten zijn en intusschen zoolang zij beide zoonen leven, de vruchte daarvan trekken kunnen enzovoorts.

Ten negende mijne egtgenoote en mijne kinderen en behuwdkinderen op het hart te drukken steeds eensgezind te zijn en te blijven en zaamen te kunne woonen en de huishouding te zaamen te voeren (hetwelk veel geld zoude bespaaren) en zich te onthouden van alle geschillen of indien iets tegenstrijdig in dit testament mogt voorkomen door hun te laaten beslissen zoowel betreffende mijne nalatenschap of anderszinds of iets in testament mogt voorkomen wat tegenstrijdig is tegen een der artikelen of van liquidatie bij handelscontract bepaald ditzelfde door de meerderheid in der minne moeten beslissen ook alle overeenkomsten hetzij met Wagenaar en beide broeders of beide broeders op zichzelfs zonder Wagenaar gelieve men in het oog te houden dat voor Elias eene wekelijke verdienst kon of kan rendeeren bij voorkomend huwelijk van minstens f 20.— teneinde hem de gelegenheid niet te ontnemen bij een voorkomend huwelijk doch zoolang hij ongehuwd is voor een minder bedrag te kunnen bepalen en vooral zich te onthouden van alle regsgeding van wat aard ook het zijn moge en hen verzoekende alle punte waaromtrent zij zich niet kunnen verstaan over te laaten aan de uitspraak van meerderheid van stemmen hetzij van voogde of andere daartoe benoemde persoonen zonder hooger beroep of cassatie of appel en naar hunne beslissing zich vreedzaam te gedragen.

Zij zullen mijne echtgenoot, kindre en behuwdkindre met deze

artikkel met stiptelijk en woordelijke nakoming van het een en ander mij eene laatste blijk van eer en achting betoonen.

Eindelijk te benoemen en aan te stellen, tot uitvoerders mijner uiterste wil en begeertens, begrafenisverzorging beredders mijner nalatenschap (vermits alle het gratieus wille en moete waarneme anderzints door de aanblijvende andre en de weigerende in hunne plaats te benoemen)

1o. mijn oudste zoon Izak Jochem Spits

2o. mijn behuwdbroeder Aron Abraham Spits of bij absentie zijn zoon Simon Abraham Prins.

3o. de Heer Salomon Matthijs Souget.

4o. de Heer Marcus Salomon Rubens of bij absentie of weigering de Heer Barend Salomon Rubens.

5o. de Heer Philip Abraham Wagenaar

en tot taxateur de Heer Izak Abm. van Minden, Makelaar, allen wonende alhier onderverleening van alle nodige en vereichte magt in het bijzonder van inbezitneming mijner nalatenschap overeenkomstig mijn verlangen (en volgens het verlangen der wet, indien het noodig is).

Geschreve door mij ondergeteekende eigenhandig met mijn volle zintuigen en krachten.

Actum Amsterdam den zesden Mei 1800 vijf en zestig.

(Geteekend) J. I. Spits.

Grootvader stierf in 1867, twee jaar voor mijn geboorte. Met zijn testament hebben we nog al het een en ander uitgestaan.

De zaak van mijn vader floreerde intussen niet. Bovendien werd mijn moeder ernstig ziek en dat gaf vader veel verdriet. Een gevolg hiervan was, dat hij zich nog meer in het Jodendom verdiepte en dat kwam de firma niet ten goede. Op het midden van de dag werd „minche" geoord en dan werd het kantoor gesloten en geen klant toegelaten.

Zodoende ging de financiële situatie met de dag achteruit. Het familiebezit werd gedurig aangesproken en tenslotte werd op het Rembrandtshuis verkocht — voor mijn vader een grote slag. Koper werd de gemeente Amsterdam, die het wederom overdroeg aan de Rembrandt-vereniging.

Op den zeven en twintigsten November negentien honderd vijf zijn voor mij Charles Miseroy, Notaris te Amsterdam, verschenen:

KAASHANDEL

De Heeren .. ..

1. *Isaac Jochem Spitz, zich ook noemende en schrijvende Spits, koopman, wonende te Amsterdam, Jodenbreestraat 6;*
2. *Elias Jochem Spitz, zich ook noemende en schrijvende Spits, koopman, wonende te Amsterdam, Jodenbreestraat 6;*
3. *Joachim Spitz, zich ook noemende en schrijvende Spits, koopman, wonende te Amsterdam, Jodenbreestraat 6;*
4. *Samuel Spitz, zoch ook noemende en schrijvende Spits, koopman, wonende te Amsterdam, Jodenbreestraat 6;*

in hunne hoedanigheid van eenige leden der te Amsterdam gevestigde vennootschap onder de firma „Wagenaar en Spits"

Ter eene zijde .. ..

en .. ..

De Heeren .. ..

5. *Meester Wilhelmus Frederik van Leeuwen, Burgemeester der Gemeente Amsterdam en*
6. *Meester Johan Allison Baëza, Secretaris dier Gemeente, tezamen als Burgemeester en Secretaris het College van Burgemeester en Wethouders van genoemde Gemeente vertegenwoordigende, beiden wonende te Amsterdam,*

als zoodanig uitvoering gevende aan het Besluit van den Gemeenteraad van Amsterdam van den vijf en twintigsten October negentien honderd vijf, nummer 955, goedgekeurd door Gedeputeerde Staten van Noord-Holland bij Besluit van den vijftienden November negentien honderd vijf, nummer 61.

Ter andere zijde.

De comparanten ter eene zijde, in hun gemelde hoedanigheid van eenige leden der te Amsterdam gevestigde vennootschap onder de firma: „Wagenaar en Spits" hebben verklaard voor de som van Twintig duizend gulden, f 20.000.— verkocht te hebben aan de Gemeente Amsterdam, terwijl de comparanten ter andere zijde verklaard hebben voor die som en ten behoeve van de gemeente Amsterdam, van de comparanten ter eene zijde, in hunne gemelde hoedanigheid te hebben gekocht:

Een huis en erf te Amsterdam aan de Jodenbreestraat nummer 4, kadaster Sectie P, nummer 2316, groot vier en negentig centiaren, op de aan deze actie gehechte door de comparanten ter eene zijde en ter andere zijde voor echt erkende en ten blijke daarvan door hen onderteekende kaart aangeduid door een roode kleur, welk onroerend goed aan gemelde vennootschappen onder de firma „Wagenaar en Spits" in vollen en onbezwaarden eigendom toebehoort en waarvan het laatste eigendomsbewijs is de onderhandse

acte van oprichting van genoemde vennootschap onder de firma: „Wagenaar en Spits", den negen en twintigsten Februari negentien honderd vier te Amsterdam in viervoud geteekend, overgeschreven ten hypotheekkantore te Amsterdam den achttienden Maart negentien honderd vier in deel 1786 nummer 83, van welke onderhandsche acte het relaas van registratie luidt als volgt: No. 36. In viervoud geregistreerd te Amsterdam, den derden Maart 1900 vier, deel 166 folio 163 recto, vak 8, twee bladen, geen renvooi. Ontvangen voor recht vijftien gulden f 15.—. De Ontvanger B. A. No. 1 (geteekend) Woltersom".

Met betrekking tot deze koopovereenkomst hebben de comparanten verklaard het volgende te zijn overeengekomen:

1. *De verkoopers zijn tot geen andere vrijwaring gehouden dan tot die wegens de uitwinning welke de koopster op het verkochte onroerend goed of een gedeelte daarvan lijden mocht.*
2. *De koopster is verplicht tot naleving van al zoodanige overeenkomsten als door eigenaars van gemeld onroerend goed met die van belendende onroerende goederen, met betrekking tot het verkochte onroerend goed, gesloten zijn, voor zoover de verkoopers tot naleving daarvan verplicht zijn.*
3. *Overmaat of ondermaat van het verkochte onroerend goed geeft aanleiding tot nadere verrekening noch tot vernietiging dezer koopovereenkomst.*
4. *De koopster kan het door haar gekochte onroerend goed, onder gestanddoening der huren op heden als haar eigendom aanvaarden.*
5. *Het gemelde onroerend goed en de baten en lasten daarvan zijn af heden voor rekening van de koopster.*
6. *Alle rechten en kosten dezer acte en die der juridische levering van het verkochte onroerend goed zijn voor rekening van de Gemeente Amsterdam.*
7. *De koopster is verplicht om aan gemeld onroerend goed, zoowel inwendig als uitwendig, geene wijzigingen aan te brengen, met uitzondering van zoodanige wijzigingen, welke mochten strekken tot vereischte restauratie van dat goed of tot terugbrenging van dat goed in den staat waarin het geacht moet worden verkeerd te hebben, toen het door den schilder Rembrandt van Rijn werd bewoond, alles tenzij tot zoodanige wijzigingen de schriftelijke toestemming zij verleend door de Vereniging: „Rembrandt", Vereeniging tot behoud in Nederland van Kunstschatten, gevestigd te Amsterdam.*

De comparanten ten eene zijde, in hunne gemelde hoedanigheid, hebben verklaard den gemelden koopprijs ad twintig duizend

gulden ontvangen te hebben van den mede voor mij Notaris verschenen Heer Cornelis Theodoor Knottenbelt, bij besluit van den Gemeenteraad van Amsterdam van den vijfden Juli negentien honderd vijf, nummer 661, aangewezen om tijdelijk de betrekking van Gemeente Ontvanger waar te nemen, wonende te Amsterdam voor de ontvangst van deze koopprijs kwijting te geven.
De comparanten ter andere zijde hebben verklaard voor en ten behoeve van de Gemeente Amsterdam, van de comparanten ter eene zijde ontvangen te hebben de eigendomsbewijzen van gemeld onroerend goed.
Ten slotte hebben de comparanten verklaard domicilie te kiezen te Amsterdam, ten Raadhuize aldaar en toe te stemmen in de overschrijving van een afschrift dezer acte in de daartoe bestemde openbare registers.
De comparanten en de getuigen waren mij Notaris bekend.
Deze acte is verleden te Amsterdam, ten Raadhuize aldaar op den datum in het hoofd dezer acte vermeld, in tegenwoordigheid van de Heeren Theodorus Cornelis Leo Smit, candidaat-notaris, wonende te Kook aan de Zaan en Jan ter Haar, candidaat-notaris, wonende te Watergraafsmeer als getuigen.
De comparanten hebben met de getuigen en mij Notaris deze minuut onmiddellijk na voorlezing onderteekend.
(Geteekend). I. J. Spits - E. J. Spits - J. Spits - S. Spits - van Leeuwen - J. A. Baëza - Knottenbelt - Th. C. L. Smit - J. ter Haar - Chs. Miseroy, notaris.

Mag ik nu even de familie van mijn moeder introduceren? Ze was de dochter van de bekende, hooggeachte Rebbe Jesaja Kleerekoper. Rebbe „Sjaje" was naar mijn idee meer braaf dan geleerd. Zijn gastvrijheid kende geen grenzen en als hij iemand moest helpen was geen moeite hem te groot. Voordat hij op het Waterlooplein woonde, woonde hij in de Kerkstraat. Daar woonde ook zijn schoonmoeder, mijn overgrootmoeder. Zij hadden beiden in hun tuin een grote ton, waarvan de helft van het deksel kon openklappen; hij was gevuld met regenwater. Deze ton te vullen was het werk van de „malach brie"; mijn grootvader had een schep met drie oren, om als hij 's morgens zijn tome handen moest wassen, driemaal een schoon oor te krijgen. Rebbe Jesaja ging gekleed met korte broek, zwarte kousen, lage schoenen met zilveren gespen, lange jas met zwarte of witte doek, rood zijden zakdoek en driekantige steek. Eens moest hij een nieuwe steek hebben; toen hij er een paste zei hij: „die steek lijkt een beetje scheef", waarop de verkoper: „Na Rebbe, dein kopf is

schief". Uit dit verhaal blijkt misschien, dat mijn grootvader — zoals vele Joden uit die tijd — niet in de spiegel wilde kijken.

In zijn woning aan het Waterlooplein, naast de kerk, ben ik vaak geweest; de drukker Mendes Coutinho was zijn buurman. Grootvader was toen voor de tweede maal getrouwd. Van het gezin herinner ik me weinig of niets. Wel weet ik nog, dat zijn vrouw geen bandeau droeg, maar een zwart zijden lint met in het midden een wit stiksteltje als scheiding. Typerend voor het isolement, waarin de Joden toen leefden, is het volgende volgende verhaal. Toen een van zijn schoondochters was gestorven, werd een van de kleinkinderen tijdelijk bij Rebbe Jesaja ondergebracht. Het was een lelijk jongetje. Toen één van mijn broers de stoute opmerking maakte: „Je lijkt wel een Chinees", reageerde grootvader: „Gas wesjolem - een mens een Chinees?"

Bij zijn lewaje stonden vanaf zijn huis de schnorrers, zijn trouwste vrienden, en haie langs de weg. Hij werd langs een omweg naar de sjoel gedragen. Het Waterlooplein was nog niet gedempt. Langs de tiffele wilde hij ook na zijn dood niet; hoe vaak vertelde moeder ons, dat Rebbe Sjaje altijd met een omweg langs de Mozes en Aronkerk manoeuvreerde. Maar toch moet ik hier vermelden, dat de pastoor mijn grootvader melawwe is geweest. Die pastoor was Jacobus Burgmeijer, die later (ik was toen al 25 jaar) zijn groot jubileum heeft gevierd ter gelegenheid van zijn kwart-eeuw pastoraat in Amsterdam. „Vaër Burgmeijer" zoals hij zelfs bij de Joden bekend was. De Joden uit de buurt hebben hem o.a. een leunstoel aangeboden en er was een geweldige zanghulde op de (toen al gedempte) Houtgracht, die ik nog heel goed in zijn oorspronkelijke staat heb gekend.

Mijn moeder had nog een grootmoeder, de vrouw van Rebbe Schmoel Bas, die op haar 14e jaar getrouwd was en aldus op haar 32e grootmoeder was geworden, zodat ze nog wel tien jaar lang met haar kinderen tegelijk kinderen kreeg. Haar jongste kind was postuum; zijn naam is in mijn jeugd op ieders lippen geweest: Samuel Abraham Hirsch. Toen hij 15 jaar oud was heeft hij een aanslag gepleegd op de „gesjmadde" missionaris Schwartz, in Salvatori. Om dit verhaal goed te begrijpen moeten mijn lezers weten, dat in mijn jeugd en daarvóór Amsterdam het centrum was van een grote sjmadactie. Tot de beruchtste zendelingen onder de Joden behoorden de gedoopte Joden: Pauli en Dr. Schwartz. Pauli had men ook al eens te pakken gehad. Bij een begrafenis heeft men hem uit een volgkoets gehaald en — zoals men toen zei — „attelemise" geslagen. Bij ons

Het Waterlooplein, waar Rebbe Jesaje woonde (± 1900)

thuis gebruikte men wel de uitdrukking: „Soll Pauli leben", als men iets verzekerde, dat zeker niet waar was.

Veel groter was nog de haat tegen Schwartz, die men wel „verschwartzt" noemde. Hij preekte bij voorkeur op Sjabbes en werd zeer gehaat. Nog hoor ik mijn vader vertellen, dat boven een der ingangen van zijn kerk aan de Binnen-Amstel (deze ingang moet zich in de Halvemaansteeg hebben bevonden) de tekst stond: „en het doornbos brandde maar werd niet verteerd". Hij voegde daaraan steevast toe, doelende op Schwartz: „Und sie werden jou brennen". Omstreeks de zomer van 1858 werden in de Grote en Neie sjoel op een Vrijdagavond zendelingen-tractaatjes verspreid, door Engelse Christenen. Er is toen een grote ruzie ontstaan, waarbij men de vreemdelingen half dood de sjoel heeft uitgeranseld. Kort daarop heeft op een Zondagavond (1 Augustus 1858) Samuel Hirsch met een dolk een aanslag gepleegd in Salvatori op Schwartz, even nadat deze de preekstoel had beklommen. De zendeling werd niet levensgevaarlijk gewond. De jongen, die onder algemene consternatie de kerk uitvluchtte, werd door een Joodse agent, „Route Pinnie" van Santen, tegen de woedende menigte beschermd en aan de politie overgeleverd.

Commissaris van politie in de Jodenhoek was toen een Jood, de bekende Commissaris Isaac Tobias Philips. Hij was zeer populair bij de Joodse bevolking, die van hem o.a. het verhaal wist te vertellen, dat er eens gedurende het Soekous-feest een niet-Jood had geklaagd over een loofhut, die op palen voor zijn woning stond; dat was de Soeke van Sjimmie Hen, op de hoek van de Jodenbreestraat en Zwanenburgwal, twee huizen van ons af. Philips zou toen laconiek hebben gereageerd: „Uw klacht is juist, ik persoonlijk zal er voor zorg dragen, dat die loofhut binnen acht dagen zal worden verwijderd". Philips nam ook Samuel Hirsch toen in bescherming ,naar het verhaal, dat ik altijd thuis hoorde.

Hij was niet de enige. Multatuli schreef o.a.:

„En vooral, zegt my waarom gy de christenen niet bestrydt? Hun leer is de vernietiging van de uwe. Of hun God, óf de uwe, is de ware niet. Het kan u bekend zyn dat ik noch voor den een noch voor den ander party trek, doch *gy* moest hierover anders denken, dunkt me. Het jongetje in den amsterdamschen Jodenhoek dat den prediker Schwartz trachtte te vermoorden is de eenige konsekwente Israëliet, van wien ik sedert jaren gehoord heb. Geen aanhanger van Mozes mag afkeuren dat die knaap iemand wilde uit den weg ruimen, die vertellen kwam dat „de Wet" ontbonden was, en dat men voortaan

z'n God zou hebben te dienen volgens een nieuw reglement. Sei was du bist!

Zoolang de Israëlieten zich zoo lauw gedragen in de zaken die zy voorgeven voor heilig te houden, mag ik hen niet hoog stellen Niet boven Christenen byv. die even uitmuntend als zy, 't kunstje van akkomodeeren verstaan.

Eerbied voor 't gevoelen van anderen?

„Ik heb eerbied voor *oprechtheid*. En voor dezen eerbied eisch *ik* eerbied".

Oom Samuel werd later naar een verbeterhuis gestuurd, waar men hem zoveel algemene wetenschap bijbracht, dat hij na zijn vrijlating gouverneur werd bij een familie in Duitsland. Hij trouwde met de dochter en werd in Londen conrector van The Jewish College.

Een van zijn broers was Asser Benjamin, die in Tiel een kostschool leidde voor moeilijke kinderen. Zijn neef en schoonzoon Sjemoeëil Chananje Kleerekoper was daar later leraar; diens zoon Asser Benjamin werd als socialistisch propagandist en Tweede Kamerlid bekend: A. B. K.

Vaak vertelde mijn moeder ons verhalen over haar familie. Ik herinner me hoe ze over haar oom Jossef nooit anders sprak dan over „Oom Reb Jossef". Deze was „Dajen" in Amsterdam en heette eigenlijk R. Joseph Tsewie Hirsch. Hij was de oudste zoon van R. Sjmoel Bas en dus een broer van de hierboven genoemde Sjimmen Azarje, Asser Benjamin en Professor Dr Samuel Abraham. Rebbe Jossef dan had al heel vroeg de moureine gehaald en was later Dajen in Amsterdam geworden. Er was toen geen raaw en oom Reb Jossef, die met Bloeme Lemans was getrouwd, vormde samen met A. I. Susan het Rabbinaat van de kille ofwel het „Beis dien", zoals wij thuis hoorden zeggen.

In die jaren deed de Reform ook hier wel eens een poging om voet aan aan de grond te krijgen. De naam van Dr. Chronik was toen in Amsterdam welbekend. Maar Reb Jossef en meneer Susan hebben het weten te verhinderen, dat de Duitse Reformers succes konden krijgen. Oom is vrij jong gestorven, hij werd slechts 49 jaar. Zijn enige dochter Kitty trouwde met Opperrabbijn van Loen.

GEZIN EN SCHOOL

Maar nu genoeg van de misjpoge, ik ga van ons gezin vertellen. Zoals reeds verteld zijn wij allen in het Rembrandthuis geboren, en daar allen uit getrouwd. Wij hadden — zoals ik al vertelde — een heel brede stoep, en twee straatdeuren, die beide tegelijk opengingen bij bruiloften en lewajes. Anders was altijd één open, met het oog op ons kantoor. Dus behoefden wij overdag nooit te bellen. Maar mijn vader had de gewoonte om als hij een dagje op reis geweest was toch te bellen. Hij wilde zijn huishouding niet onverwacht overvallen. Wij hadden een prettig gezin en leefden in eendracht tezamen.

Mijn vader trouwde op zijn 23e jaar en kreeg toen de gower. Mijn moeder was 19. Ze woonden bij mijn vaders ouders in. Na achttien maanden kwam er een meisje, dat twee maanden later stierf. Toen kwam onze oudste zuster, en achtereenvolgens nog een meisje (ik) drie jongens en twee meisjes. Dus zeven kinderen in de tijd van elf jaar. Ik vergat nog te vertellen, dat mijn moeder, toen ze 44 was, onverwacht een kind kreeg. De jongste was toen elf. Ze was lang ziek. Een buikoperatie en na enige maanden (vijf) rolde er op een ochtend een kind in bed. Mijn vader, die de dokter juist uitgelaten had, kwam op de slaapkamer en toen zei mijn moeder, haal de dokter weer eens terug, want er gebeurt iets, en met behulp van bedienden van De Vries van Buuren werd het koetsje ingehaald. Men kan zich de consternatie in de Jodenhoek voorstellen. Dr van Os, die een verkeerde diagnose had gesteld, heeft zijn fout in elk geval consequent volgehouden, want als hij jaren later mijn vader op de Breestraat ontmoette, vroeg hij steevast: „en hoe gaat het met de misgeboorte?"

Wij gingen allen op de bewaarschool, waar wij zoet bleven tot zes jaar. Op die bewaarschool werd lezen en oren geleerd. Mijn broertjes moesten daarnaast iedere ochtend nog oren met hulp van een jongen uit het weeshuis of een jongen van Talmud Tora. En dan kregen allen nog les van een Joodse meester. Ook gingen we op een secteschool. Maar daar werd toch 's morgens en bij het naar huis gaan door het hoofd van de school een Hollands gebed gezegd. Hij ging dan tussen de porte brisee staan en zei: *„O God die ons allen geschapen hebt en onderhoudt, wij danken U voor de vele weldaden die wij dagelijks van Uw hand mogen ontvangen. Wij danken U dat Gij ons ouders en onderwijzers gegeven hebt"*. Meer weet ik er niet van, en of dat het ochtend- of middaggebed is weet ik ook niet meer precies, het is ook al zeventig jaar geleden. Dan gingen wij leren tot

twaalf uur, vervolgens naar het fonteintje om handen te wassen en „ascher kiddeschonoe" te zeggen, en als we dan weer op onze plaatsen zaten en onze broodtrommeltjes voor ons namen werd er „hammoutsie" gezegd in koor. Na eten werd er tezamen „gebenscht", en dan „minche" geoord. Ik heb dat zoveel jaren trouw gedaan, dat ik de daagse „Schmoune esre" nog uit het hoofd ken. Trouwens thuis moesten we ook altijd oren, maar voor de meisjes was er geen toezicht op. Vrouwen behoeven het niet te doen. Mijn moeder deed het nooit. Voor huisvrouwen geldt de spreuk: *Hôousek bemitswe, poter min hamitswe.* Wel bestond een morgenbroche, heel eenvoudig.

Op school was het wel aardig. Er werd ook niet slecht geleerd. Er waren jongens en meisjes. Als de meisjes handwerkles kregen, zongen de jongens *kadmoh, moenag, zareko, moenag, moenag, segoul* enz. En terwijl de meester met een stok op het bord aanwees, zaten de meisjes vlijtig op hun werk te kijken. We hadden ook een tekenmeester en een zangmeester. Dat waren geen Joden. Een van onze tekenleerlingen is indertijd een bekende schilder geworden: Eduard Frankfort.

Men moet zich overigens niet voorstellen, dat deze „Joodse" opvoeding tot grote resultaten leidde. In het algemeen — ik zonder ons milieu en nog menig ander uit — was het amratses toen al zeer groot. Vele Joden waren wel vroom, maar ze wisten van het Jodendom niet zo heel veel. Ze oorden in sjoel, maar ze wisten niet wat ze zeiden. De Amsterdamse Joden vertelden toen al verhalen van mensen, die op Jom Kippoer, door de tekst van „Sjeimes" heen, werktuigelijk doorlazen, dat het Machzer gedrukt was bij Proops. Zo ontstond de uitdrukking: *„Lezen mit kouhaniemhandjes"* — naar men weet stelt het drukkersvignet van de firma Proops een paar priesterhanden voor, die ook wel voorkomen aan het slot van een gebedenboek.

De liedjes die wij leerden stonden in het nutsboekje. De meeste gingen over de dapperheid van de Hollanders. Er was een aardig gebruik op school en waarschijnlijk op alle sectescholen. De kinderen die nog niet schrijven konden, leerden ter ere van Rousj Hasjono een gedichtje, terwijl de ouderen die het wel konden een prachtbrief schreven, waarvoor speciaal extra papier met gouden versiering werd gebruikt en een plakplaatje, voorstellende een man in sargenes, met een schofar in de hand of iets dergelijks. De brieven werden opgerold en met lintjes dichtgestrikt onder het kleedje bij de galles gelegd, waar de vader ze na de kiddoesj vond. We beloofden in die brieven van alles en nog wat, en smeekten meer zegeningen af dan Onze Lieve

Heer te vergeven had. De brief had op het schoolbord gestaan en was volgens de regelen der kunst overgeschreven. Maar dat mocht niet hinderen. Voordat wij daarmee begonnen kwamen de kinderen die een versje mochten opzeggen aan de beurt. Men ging dan op zijn stoel staan en zei:

Is Rousch Haschono of Nieuwjaar weder daar
Dan is het een tijd van groot gewicht
En boetedoening is dan plicht
Voor al hetgeen dat zondig waar
In ons doen het hele jaar.

Daarom zei God: breng ten gehoor
Een fors geluid op de schoufoor
Want daarom is het dat die dag
Joum Teroe'oh heten mag.

Men bidt dan God
Om heilvol lot
Om gezondheid, ruim gewin
Want het is ook joum hadin

Op die dag mijn Pa en Moe
Voeg ik U slechts eenvoudig toe:
Leschonoh touwoh tikkoseiwoe.
Ik hoop dat God U zal bewaken
En U gelukkig maken.

Ik herinner mij, wat onze school betreft, een Joodse meester, Michie Polak, die niet voldoende bevoegdheid had om op school les te geven, maar toch wel knap genoeg heette te zijn voor in de laagste klassen. Onze school werd nu en dan bezocht door schoolopzieners. We moesten dan allemaal mooi opzitten, pootjes geven, maar het Joodse meestertje, dat immers niet bevoegd was, werd zo lang in een kast gestopt, wat de achting voor hem niet verhoogde. En toch: voor de taak die hij vervulde was hij geknipt.

De beginselen van Frans werden vroeger op alle lagere scholen geleerd, maar Duits en Engels alleen tegen extra betaling. Wij kregen in deze vakken privaatles van mijnheer Pakkedrager, een leraar in de moderne talen aan het Seminarium. En dat gebeurde thuis.

Na schooltijd kwamen twee van mijn broers bij het diamantkloven. Een van van mijn broers heeft er altijd royaal de kost mee verdiend. Mijn oudste broer kwam toen evenals de tweede bij mijn vader in de zaak, en de meisjes bleven thuis. De oudste haalde een handwerkacte, en leerde ook nog op een school in het Rijksmuseum (Kunstnaaldwerkschool) extra dingen, maar ze heeft er nooit wat mee gedaan. Ik heb costuumnaaien geleerd en maakte mij thuis verdienstelijk door voor mijn moeder en ons vier meisjes de schoonste toiletten te maken. We waren werkelijk altijd netjes.

Het was toen voor ons een slechte tijd. Mijn moeder was nog altijd zwaar ziek, want de operatiewond wilde niet dicht en een buurman ging bouwen, waardoor ons huis op instorten stond. Tegenwoordig worden naar ik meen de huizen alleen van buiten gestut (de gevels) maar in ons huis kwamen van binnen door de muren balken gestoken. Wij bleven, maar de bewoners van het andere huis moesten op staande voet er uit. Het was een grote strop voor mijn vader, want later moest alles gerestaureerd worden. Een paar jaar later stierf mijn moeder.

Tot dit punt van mijn verhaal gekomen wil ik nu graag met een enkel woord spreken over onze sjoel.

Er waren drie soorten sjoelen in Amsterdam: particuliere-, gewree- en gemeentesjoelen. Waarom de particulieren sjoelen hadden weet ik niet. Het kan uit protest of uit gemakzucht zijn geweest en een enkele maal uit de behoefte speciale gebruiken in ere te houden. Vooral in de jaren, dat onder invloed van Dr Dünner in de gemeentesjoelen nogal veel oude gebruiken aan het zogenaamde decorum werden opgeofferd.

Achteraf durf ik niet altijd beoordelen, welke kant gelijk had. Wel weet ik, dat de wanorde in de sjoelen soms groot was. Toen mijn vader (hij was Kabroniem-gabbe) eens in de Grote Houtstraat-sjoel oorde, hing over de ballustrade een oude Jid, waarop de sjammes Delaville plotseling door de sjoel daverde: „Zabel, dein Naas tropft".

Ik herinner mij persoonlijk nog de huissjoel bij Spijer op de St. Anthoniebreestraat en die bij Rubens op de „Braategas". Rubens zelf was Parnes. Verder was er een speciale sjoel bij Rebbe Mousje de Lima (de schoonvader van Opperrabbijn Monasch); toen de Lima gestorven was ging de sjoel over naar een zekere Stein, een heel vrome Oost-Jood. En nu naar onze sjoel, de gebruiken daarin en wat er zo al mee gebeurd is. Allereerst dit: wij hadden er een kamer voor bestemd op de tweede verdieping aan de straatzijde en wel in de rechtervleugel. Er werd alleen op Sabbath (driemaal) en op Jomtof

geoord. Mijn vader oorde altijd in onze sjoel minche. Later werd onze sjoel gesloten, omdat de persoon die lajende moreel en sexueel niet deugde en mijn vader dat niet graag aan diens vader wilde zeggen. Mijn vader die zijn minche trouw bleef, deed dat sindsdien iedere Sabbath in Talmud Thora. Als hij het een enkele maal thuis verrichtte, zei mijn moeder, met een toespeling op de bekende woorden uit het Sabbath-middag gebed, wel: Jitchak jeranein (= Izak juicht); zij doelde dan op vader's extase.

Vaak denk ik nog aan die oude sjoel. Wij hadden een Oren Hakoudesch met vijf thora's. Drie waren maar van ons. Voor de jomiem nouroïem droegen alle seforiem witte toiletten. Eén perouches was gemaakt van de bruidsjapon van mijn grootmoeder. Wij hadden ook mooie antieke keleh koudesch, en jodous om bij het lajenen aan te wijzen. Op Tische Bow werd geen licht aangestoken, maar zaten ze op de grond, ieder met een kaarsje. Op Simchas Toure was er bal. Er werd dan met de seforiem gedanst, en de kinderen kregen in sjoel lekkers. Later werden de seforiem weggegeven. Een ging naar het Beth Hamidrasj, een naar een particulier minjan en een (een kleintje) kreeg mijn neef Hirsch, de raw van Zwolle. Het zilver werd verkocht, want dat geld konden we toen best gebruiken. Eens werd er een Seifer Toure posel; dat moest toen begraven worden. Gewone Joodse boeken gingen naar de scheimesbak onder de nieuwe sjoel. Dat noemden wij de „heilige vuilnisbak". Sifrei Touro worden in een stenen pot gedaan en op de begraafplaats in de grond gestopt. Zelfs als ze in goede staat zijn mag men ze niet verkopen, alleen voor de nedan van een dochter, maar die leeftijd hadden we toen nog niet.

Nu ik zo aan het nadenken ben over onze sjoel en zijn speciale gebruiken, denk ik aan zo heel veel, dat in onze jeugd plaats vond en dat voor goed is verdwenen. Hoeveel minhogem kende het oude Amsterdam wel niet en ze bleken vaak taaier dan de mitswes. Allereerst die, welke met het doodgewone dagelijkse leven te maken hebben.

Aan het eten werd vooral op Sjabbes en Jomtef heel veel aandacht besteed. Mijn vader placht te zeggen „Chaje sjoe ist auch leben" = het tijdelijke leven hier op aarde is ook leven. Dat bedoelde hij zeker in tegenstelling tot het Christendom. Er werd bij ons echt Joods gegeten, hoewel wij er geen speciale cultus van maakten. Op Vrijdag na de ochtendsjoel gingen vele vrome mannen — ook mijn vader — naar de markt om vis te halen en zodoende persoonlijk deel te nemen aan de voorbereidingen voor de Sjabbath. Dat geschiedde op de Nieuwmarkt, waar de stalletjes stonden met het front naar de Gelderse kade. Tot de andere voorbereidingen voor

de rustdag behoorde het wekelijkse bezoek aan het mikwe (rituele bad). Dat was overigens geen pretje, want het water werd niet vaak ververst en het aantal gebruikers was zeer talrijk. Ik herinner me nog, hoe mijn oom thuis kwam en op de vraag van mijn moeder of hij naar het mikwe was geweest met zekere berusting mededeelde: „Ich bin gewesen in de brie van Rebbe Jossef".

Maar nu weer terug naar het eten. Er waren speciale gerechten op Jomtef. Op Rousj Hasjono aten wij een kop van een schaap en wij zeiden dan: „sjejije lerousj welou lezonow" — moge wij zijn tot kop en niet tot staart. Voor de tweede avond werd een speciale vrucht vereist om de lofzegging „sjehechejonoe" te zeggen. We liepen ons de benen uit ons lijf om een verse vijg te kopen.

Wat Rousj Hasjono verder aangaat: op de tweede dag werd door honderden Joden „Tasjliech" gemaakt aan de Binnen-Amstel bij de Zwanenburgwal. Wij gooiden dan een stukje matse in het water en zeiden vader na: „En gij zult werpen in de diepten van de zee al hun zonden".

Bij ons thuis werd op Erew Joumkippoerochtend kaporoh geslagen. Er stond dan de hele nacht een mand met twee hanen, een voor mijn vader alleen, en een voor mijn oom en de broers, en een aparte hen voor mijn moeder en de meisjes in de gang. Ik vond het altijd griezelig als zo een beest boven je hoofd wandelde. De haan heet in het Hebreeuws: tarnekoul en de hen: tarnekoules. Het werd ook wel eens met vissen gedaan. Wij kregen dan ieder een aparte beurt. Of er speciaal hommetjes en kuitjes voor uitgezocht werden geloof ik niet. De vis heette dog, en alles wat beest was, „jeileg lemiesse". In de regel echter was het een haan en luidde de geijkte formule: Zee hatarnagoul jeilech lemiesse waänagnoe nikoneis weneileich lechajiem touwiem waäroechiem oelesjoloum. Ook werden we wel eens ieder met een kwartje behandeld. De term luidde dan: zee hamomoun jeilech litsedoko. Zo tegen een uur of negen kwam in de regel een arme vrouw de boel weghalen. Zij liet de kippen kosjer slachten en kreeg nog extra geld voor haar moeite. Op deze wijze at haar hele familie een paar dagen kip. Ook vond op Erew jomkippoer met minjan „hatoras nedoriem" plaats. Daar deden onze jongens niet aan mee. Het minjan bestond uit speciale „hatoras nedoriem" - liefhebbers. Als deze mensen iets beloofden, zeiden ze altijd: *belie neder*. Ook kon men nog zeggen: *belie geirem, belie schewoeo* en *belie kabolo*. Een echte *„schewoeo"* kon men laten „mattier" zijn, en als een vrouw een schewoeo zei en de man was erbij en vond het niet goed dan kon hij die vernietigen door driemaal „moetar loch"

Visverkopers in de Jodenhoek

te zeggen. Dit doet denken aan kalief ooievaar, die betoverd was en driemaal mutabor moest zeggen om weer kalief te worden. Ja, als ik achteraf nog wel eens aan alles terugdenk, dan moet ik wel tot de conclusie komen, dat er bij ons thuis een echt Joods leven heeft geheerst, dat tot in de kleinste bijzonderheden was geregeld. Te bedenken, dat wij eens een kachel kregen met beeldjes en dat mijn vader die er toen heeft afgeslagen. Dat we eens voor school een poppetje moesten breien, maar het niet mochten afmaken. Dat deed een Jood niet, dat was in strijd met de 10 geboden. Ook liet vader nooit een foto maken. Hij berustte in dit voorschrift gemakkelijk: want als je dood bent kom je toch „aan de sluis", waar de rommelmarkt werd gehouden, die — zoals uit Multatuli blijkt — familieportretten als courante koopwaar kende.

En dan die meer profane gebruiken, die later populair waren bij de echte familiefeesten. Vooral een ouderwetse jiddisje gassene was een mooi feest. Twee meisjes van ons zijn met twee broers getrouwd en twee van onze jongens met twee zusters. Men lette in die dagen bij het uithuwelijken van zijn kinderen vooral op de goede Joodse familie: de jieches. Hoewel een spottende uitdrukking, die mijn vader gebruikte, me nog in mijn hoofd zit: „Was helft ze sein von a gute Misjpoge, wenn an anem selbst ist kein Broche".

Zo een bruiloft begon met het 's morgens naar sjoel gaan van de gosen. Het bruidspaar vastte tot na de goepah, en als je het ongeluk had, dat er die dag veel goppes waren en je laat aan de beurt kwam, rolde je om van de honger. Als men dan in een aparte kamer lekker gegeten had ging men naar de zaal terug receptie houden. De gasten hadden zich in die tijd aan lekkernijen te goed gedaan. Dan werd er een menuet gedanst, onder leiding van een dansmeester. De dames werden dan wel uitgenodigd om met de bruid de menuet te dansen. Ik geloof dat de Oost-Joden dat „mitswedansen" noemen. Het beste voer de dansmeester er bij. Het was toendertijd mode dat alles wat bij de bruiloft hielp fooien kreeg, zelfs de Aufspielerin. Tegen een uur of vier, vijf ging men naar huis om als dinergast opnieuw te verschijnen in ander toilet. De bruid hield haar witte japon aan; haar sluier had ze afgedaan. Dan kwam men in een zaal bijeen en werden de gasten door de ceremoniemeester opgeroepen. Iedere man met zijn vrouw. Als dan de gasten allen op hun plaats waren, kwamen bruidspaar, ouders en ceremoniemeesters binnen, liepen de hele tafel om, en werden door de gasten toegezongen, die daarvoor een bedrukt papier in handen hadden. Bij mij was het als volgt:

Wijze: Transvaals volkslied: Kent gij het volk vol heldenmoed.

Dat ons gezang weerklinke luid
Koul sosoun wekoul simcho
Lang leve bruidegom en bruid
Boroeg ato bewouego.
Weest welkom bruidspaar in ons midden
Geef wijding aan ons feest
Dat feest, wij hopen het te vieren
In Joodse, Joodse geest
Wij vieren feest, wij vieren feest
een enig Joods familiefeest

Wij koesteren tal van wensen nog
Met heel veel moois erin
Als voorspoed, vreugde
En al wat siert een huisgezin
Wilt bruidspaar uit die voorraad kiezen
Hetgeen u het beste past
Bij tegenspoed geen moed verliezen
Ja steunt elkaar, staat vast
Ja steunt elkaar nog menig jaar
Ja helpt en steunt elkaar, staat vast.

Dat oude volk vol vuur en gloed
Vol liefde voor hun kroost
Het heeft geofferd goed en bloed
Voor zijn geloof zich veel getroost
Geen wet aan enig volk gegeven
Kwam ooit zijn leer nabij
Wij eren het familieleven
Dat oude volk zijn wij
Dat oude volk dat oude volk
Dat oude volk zijn wij.

(Proeve van het talent van mijn zwager J. Kisch
50 jaar geleden)

Van dezelfde auteur:

Wijze: Al is ons Prinsje nog zo klein.

Wie is een Jehoedie zoals het behoort
Wie handelt in alles naar 's Heren woord
Wie is er op Sabbath en Jomtof verheugd
Wie ijvert voor onderwijs aan de jeugd

Wie gaat Sabbathmiddag naar de oude trant voor
Wie zegt zijn gebeden desnoods zonder koor
Wie geeft aan de armen zoveel hij maar kan
En oort schagaries minche en marew zeman

Wie geeft Paas de Seder traditioneel
Wie neemt Schawoeothnacht aan het leren trouw deel
Wie komt in extase bij Schofargeschal
En wie heel Jomkippoer gebruikt niemendal

Wie die handig een esrog en loelow hanteert
Wie is door bezoek aan zijn soeka vereerd
Wie oort scheine rabbe hoogduits - portugees
En gaat Simchath Thora van hop zei Kees

Wie illumineert op het Chanoekafeest
Wie juicht als hij al die gewoeres herleest
Wie hoort de megille belangstellend aan
En toont zich een trouw Homonklopveteraan.

En nu weer naar de bruiloft terug. Een groot diner wel uit tien gangen bestaande. Het menu was gedeeltelijk Frans, Potage à la Reine en Potage à la Printanière. Hors d'oeuvre bestond nog niet. Dan verschillende gerechten waarbij tuinboontjes met tong een vast nummer was. Vis (verse zalm) als entremets kippen jardinière met toebehoren om te eindigen met mergtaart of vetbolus. En ijs minnich en zwarte koffie. Als het diner afgelopen was, kwamen tegen half tien de avondgasten. Dat waren dan de jongelui en dan werd er voorgedragen en gedanst. Zo tegen twee of drie uur in de nacht werd er gedekt voor een souper. Er werd weer van alles gegeten. En dan de „Schewa jemei mischte". Overal bij de familie werd men te eten gevraagd. Er waren tien mannen. waarvan één „poniem chadoschous" en dan werd er gebenscht met al de broches (de goppebroches).

Er bestond in Amsterdam een kallegewre. Die gaf aan leden als zij trouwen gingen bruiloft en uitzet. Ik had een vriendinnetje, wier vader bestuurder was, en ik mocht vaak met haar vader en haar mee en het was altijd heel aardig. Er werd voorgedragen en getracteerd, enfin als kind vond je het prachtig. Ook was er „Joune Kan". Die mijnheer had een kapitaal nagelaten om wezen (meisjes) uit te huwelijken. Ieder jaar werd *f* 7000.— uitgeloot, zodat die het trok een fatsoenlijke schiddoech kon doen. Een trouwde met een latere leraar aan het Seminarium, B. v. d. Velde. Die had als kind, toen hij uit Groningen naar Amsterdam kwam, veel uren bij Rebbe Jesaja Kleerekoper doorgebracht. Trouwens mijn grootvader, die ook les had gegeven aan het Seminarium, interesseerde zich voor alle jongens die er behoefte aan hadden. Toen hij stierf is voor dat werk, dat hij altijd alleen gedaan had, een vereniging gesticht, de Rebbe Jesaja Kleerekoperstichting. Rabbi Jesaja was eens als dajen benoemd, maar hij nam het niet aan, omdat het te veel verantwoordelijkheid gaf. Gemoedsbezwaren.

Over kallegewres gesproken, er was ook zo een vereniging bij de Portugezen, die heette *Santa Companhia de dotar orphas et donzellas*. De meisjes, die hiervan trokken, moesten met Portugezen trouwen. De vrome Hoogduitsen betreurden die exclusiviteit niet erg, want die zagen hun kinderen niet graag met een Portugees trouwen. vanwege de afkomst van de Marranen. Ze zeiden: Geen portegies op me simche. Een slag op de geiwe van de Portugezen.

Maar als ik tot slot nog een ding hiervan mag zeggen: de mitswas hagnosas kallo werd bij ons Joden als heel belangrijk gezien Er werd bij ons zwaar de hand aan gehouden.

En nu we het toch over familiefeesten hebben: de Bar mitswe. Mijn broers zijn natuurlijk allen bar mitswe geworden. En hoewel we zelf een sjoel thuis hadden. werden onze jongens in de Dritsjoel opgeroepen, waar mijn vader altijd een plaats had. Waarschijnlijk om zich niet af te zonderen van de kehille (poureis min hatsiboer).

De gewoonte was bij de vrome lui om als men die Sabbath uit minchesjoel kwam, de jongens een drosche te laten houden, bestaande uit een toespraak vol beloften, betuigingen van eerbied aan ouders, grootouders, zelfs onze overgrootmoeder werd als hoofd van onze familie toegesproken. En dan werd een stuk gemoro geleerd. Onder de hand liepen de kamers vol met lui die ter receptie kwamen, maar er werd niet gepresenteerd voor de drosche uit was. Bij ons ging het nog anders. De avond van de bar mitswa kwam de familie samen met enkele goede vrienden. en dan werd de drosche afgestoken, waarna

een souper volgde, waar de jongen benschen mocht. Er waren dan wel tien mannen of meer, zodat de bensch volledig met alles wat er bij hoort moest worden uitgesproken. De Sabbath na de verjaardag was er dan receptie. De *bas* mitswo werd ook gevierd. Wij kregen extra getracteerd en extra cadeautjes, ook van de familie, maar er werd geen publiciteit aan gegeven. Zo ging het op speciale dagen.

Maar was niet elke dag bij ons thuis een Joodse dag? Tweemaal werd er „mezoemon" gebenscht en vlak voor het einde was mijn vader gewoon te zeggen *„horachamon hoe jechajeinoe wizakeinoe wikorweinoe limous hamoschiach oelewinjan beis hamikdosj oelegajei ho'oulom habbo"*. Want aan de verlossing dacht mijn vader altijd en dikwijls sprak hij ons er over. Zeker: van het Zionisme wilden de vrome Joden niets weten. Zoals mijn vader zei: „lou al jedeh malag, welou al jedeh scholieach, welou aj jedeh sorof, elo Hakodousch boroech hoe". Zo wilden zij de Moschiach zien: Eilje nowe op een wagen, met vurige paarden bespannen, die uit de hemel komt aanrijden om de doden op te wekken, waarna de stoet onder leiding van Hakodousch boroech hoe naar Jeruzalem zou optrekken. Het wachten was op de „lammed woow", (de zes en dertig braven) of dat de wereld zo slecht was dat ze niet meer bestaan zou. Daarom zei men van een lelijke vrouw: daar kan de moschieach niet om komen, want dan bleven de mannen te braaf. Op de begraafplaats zou de herleving plaats vinden. Ook hoorde ik mijn vader dikwijls spreken over de „gilgoel megiles", de wenteling van de zielen onder de holten der aarde, totdat zij deel waren geworden van de grond van Erets Jisroeil. De reden, waarom ook uit onze misjpoge vroeger de mensen liever tijdens hun leven naar het heilige land gingen om er begraven te worden. Zoals mijn betovergrootvader, R. Abbele Hes, de vader van Aaltje Hirsch-Hes, die in het midden van de vorige eeuw naar Palestina ging om daar te sterven. Reb Abbele was al in mijn vroege jeugd een legendarische figuur uit een ver verleden. Hij zou volgens een legende op negenjarige leeftijd de Moureine hebben gekregen, aan welk verhaal het merkwaardige rijmpje zijn ontstaan dankt:

Reb Abbele mus gassene machen
Alle leit beginne ze lachen

Onze familietraditie weet te verhalen, dat toen hij zijn plan om naar Erets Jisroeil te gaan aan zijn vrouw mededeelde, deze zou hebben gereageerd: „Gei du nach Erets Jisrool und bring mir nach Zeeburg". Doch hoe dit ook zij, Reb Abbele ging!

Zo diep verworteld en levend bleef dit mystieke geloof, dat mijn vader op Muiderberg begraven wilde worden dicht bij de poort, om

snel te kunnen optrekken als de „Techiejas Hameisiem" zou zijn begonnen.

De laatste herinneringen aan mijn jeugd zijn niet allemaal rose van kleur. Ik denk aan de maatschappelijke moeilijkheden, waarin mijn vader kwam. Mijn vader had een broer, die zeer vreemd was. Hij was ongetrouwd. Wel had hij, naar oud-Joods gebruik eens een huis gekocht, dat hij wilde bewonen; jarenlang stond het leeg en van een huwelijk kwam niets. Op zekere dag bracht hij een papiertje van ongeveer 12 vierkante cm in een enveloppe naar de notaris. Die was niet thuis, dus werd het door de candidaat, die hem niet kende, aangenomen. De notaris zelf zou zoiets niet gedaan hebben. Bij de dood van mijn oom nu bleek dat hij alles aan het Beth Hamidrasch vermaakt had. Mijn vader, die er niet over wilde procederen met het Beth Hamidrasch, heeft toen maar afstand gedaan. De kinderen en schoonzoons moesten mee ondertekenen.

DE JODENHOEK

Na alles, wat er in de afgelopen jaren over de Amsterdamse Joden is geschreven, wil ik alleen maar dat optekenen, wat werkelijk persoonlijk voor mij een herinnering is. Over het ghetto kan ik dus betrekkelijk kort zijn.

In denk aan bezoeken van Koning Willem III en Koningin Sophie. De laatste met aan iedere kant van het gezicht drie krullen. Ze kwamen over de Breestraat, als ze naar Artis gingen. Wat was die stoet mooi. Voorop de cavalerie, dan de burgemeester en in een open calèche 4 oudstrijders van Waterloo, heel oude mannetjes met hoge hoeden op. Tenslotte de koets met koning en koningin, bespannen met driemaal twee paarden en op ieder paard een jockey. Men noemt dat à la Daumont. Trouwens in mijn jonge jaren leefde het volk ook nog op veel Franse woorden, restant van de Franse tijd. Er werden ook veel Franse liedjes gezongen, waar geen woord goed van was. Maar om terug te komen op de koninklijke stoet. Aan iedere kant van de koets reed een jagermeester, in schitterend groen costuum, en een hoge muts van bever. Wat er verder nog kwam weet ik niet meer, want het allermooiste was afgelopen en voor de rest hadden wij geen van allen aandacht. Wij moesten ook altijd een zegenspreuk voor de koning zeggen, wat je zo aandoenlijk vond, dat je de tranen in je ogen kreeg. Dan holden we naar Artis, waar de stoet door de grote vestibule ging, en de leden door de gewone ingang. Men ging dan en haie staan om de stoet te zien en die ze de meeste keren gezien had was meschoebag (prijzenswaardig). Toen de oudstrijders van Waterloo dood waren, kwamen in hun plaats de strijders van de Citadel. Ik meen uit 1831. Dat was de Breestraat als de Meileg kwam.

Maar er was nog een andere Breestraat, die het centrum was van de Jodenhoek. Met zijn typische Joodse bevolking. Het volgende verhaal moge voor zichzelf spreken. Vroeger mocht ieder vrij met een wagen met handel op de Breestraat venten, zodat men altijd aan beide kanten een groot aantal karren met ventende handelslui kon zien. Op zekere dag — het was een Vrijdag, — „Erev Sjabbes" — werd dat verboden. Dit was aanleiding tot een formele veldslag tussen verkopers en politie. Ik weet nog wel, dat wij per rijtuig door de Houttuinen naar huis werden gebracht. Er werd zwaar gevochten. Potten met viezigheden en stenen werden uit de ramen gesmeten op de hoofden der agenten. Toen werd het schemer: de Sjabbes begon. Plotseling was het gevecht afgelopen, in de kamers werden kaarsen aangestoken en over de tot kalmte gekeerde straten gingen de Joden naar sjoel. Zo was de Breestraat.

Zelf heb ik nog wel zo'n echte koopman gekend uit de vorige eeuw, dat was Zoesie. In 1831 had hij mee gevochten, nu stond hij met fruit voor onze deur. Toen een van mijn broers een geschiedenisboek had gekregen, waarin een militair stond met een hoge „sjako" liet hij het plaatje aan Zoesie zien en zei: „Misschien bent U het wel", waarop Zoesie: „Efsjer bin ich es? Ich bin es!.

En nu na Zoesie nog even: Salmen Pottendrager, de man die op Sjabbes de sjaletpotten naar huis droeg. Twee tegelijk aan een juk over de schouder. De inhoud van een sjaletpot bestond uit een „koegeltje" op de bodem, afgedekt met een stenen pannetje, dan vlees, water, rijst en Spaanse erwten. Op de pot een deksel, die werd dicht gelijmd met een dikke pap. Ze werden tegen Sjabbes opgezet en bleven daar tot de volgende dag 12 uur. Dan werden ze naar huis gebracht, en goed afgedekt tot eten in bed gezet. Eens viel zo'n pot op straat kapot voor de deur van een zwangere vrouw en toen moest de familie er op uit — de hele Breestraat langs — om een bordje eten voor haar te krijgen; het lukte natuurlijk en men heeft gelukkig nooit gehoord, dat de vrouw van een gebroken „sjaletpot" is bevallen.

En na de Breestraat: de Houttuinen, de straat, die daaraan parallel loopt. Door zijn zijstraten als Uilenburgersteeg en Markensteeg is ze te bereiken. En ook langs een eindje Zwanenburgwal. Op dat eindje Zwanenburgwal werd Zondagsochtends oud-roestmarkt gehouden. En dan kwamen de Jordaners en kochten terug wat in de loop van de week bij hun was opgekocht.

Midden in de Houttuinen was een koeiestal. Die behoorde aan Woudenberg, de vader van het Tweede Kamerlid. Op Pesach gingen we met onze knecht Zabel mee om daar de melk zo onder de koe vandaan te halen. Er was natuurlijk een niet-Jood die de koeien melkte, want toendertijd was een goeie Jid nog bang voor een koe. Daarin heeft het Zionisme toch wel verandering gebracht. We hadden een metalen emmertje waarin de liters door koperen spijkertjes aangegeven werden. Ik zie het nog zo voor me.

Ook was er in de Houttuinen een kippenfarm. Daar brachten alle omwonenden hun overgebleven eten heen. Dr. de Hond heeft eens geschreven, hoe een kip de Breestraat opwandelde en „kol hakaal" mee op jacht ging. Later werd het wandelen van kippen verboden, en toen ontstond het schone lied:

Langs straten en grachten, en plein en plantsoen,
Daar mogen de kippen geen wandeling meer doen.

Onze knecht Zabel woonde in de Houttuinen met gezin, en wel

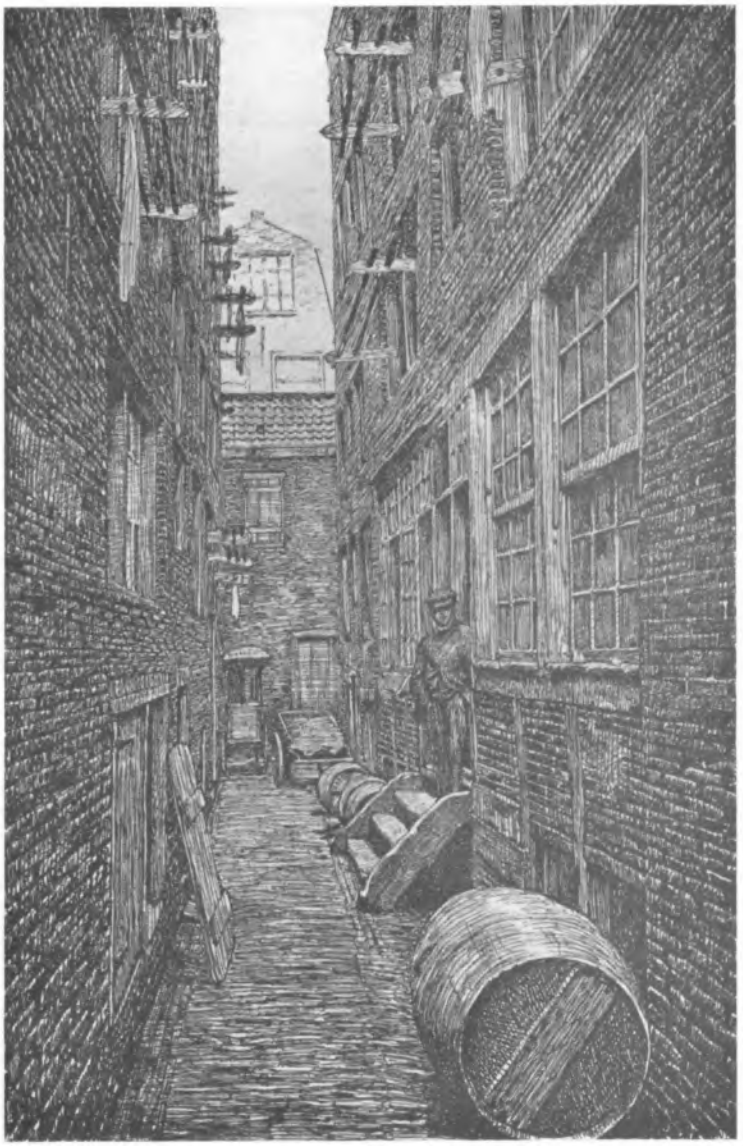

Albert Hahn: Slop uit de Jodenhoek

in een dwarsgang. Hij bewoonde de belétage van een smal huis, waarschijnlijk bestaande uit een kamer voor het hele gezin. In mijn jeugd woonden veel mensen in kelders. Het was lang niet alles om in die jaren tot de paupers te behoren; men kan zich tegenwoordig niet meer voorstellen, hoe erg die toestanden wel waren. Nee, men kon beter een kootsen zijn. Zoals de oude uitdrukking dan ook luidde: „Men zal zijn laatste hemd verkopen om een kootsen te zijn". Onze fruitvrouw, die tien kinderen had, zei eens: „Wat binnen me? Schlemielen. Wat hebben me? Twee kamertjes. Daar liggen wuillie". De mispels, die eerst moeten rotten voor men ze eet, werden onder het bed te rotten gezet. Van hygiëne wist men niet veel; dus die mispels lustte, at ze met smaak. De Kaapse tijd heeft van veel kelderbewoners rijke lui gemaakt. Mijn vader vertelde, dat hun schoenmaker, die vroeger in een keldertje in de Lazarussteeg woonde, later een heel grote diamantslijperij bezat op Uilenburg.

Voor het huidige geslacht kan het in dit verband bovendien nog wel eens aardig zijn enige straatnamen te horen, die al lang niet meer gebruikelijk zijn en misschien in het vergeetboek raken; ik bedoel die typische Joodse straatnamen als de „Tuintjesgasse", een stuk van de Uilenburgerstraat, begrensd door de eerste Batavierdwarsstraat en de Oosterse kade. De Rapenburgerstraat heette „de Gasse zonder Geroote"; als men de straat namelijk ingaat, is men genoodzaakt (tenzij men teruggaat) de hele straat door te lopen; zijstraten zijn er niet, hoogstens een paar waaigaten. Geroote, dit voeg ik voor mijn niet-Joodse lezers in, betekent spijt of berouw. „Het veld" pleeg ik nog altijd te gebruiken voor het deel van de Kerkstraat, tussen de Weesperstraat en de Nieuwe Keizersgracht, waar het Joodse ziekenhuis stond: het Hekdesj, volgens sommige spotters een afkorting van „Hinne (= hier) können dalfoniem sjterben".

Ik herinner me nog levendig, hoe we op de Breestraat de opkomst van het socialisme hebben meegemaakt. Ze wilden eens op 1 Mei een optocht houden, maar dat werd door de autoriteiten geweigerd. Diezelfde avond werd een grote vergadering belegd in Plancius in de Plantage Kerklaan. Na afloop wilden ze in optocht via de Plantage over de Jodenbreestraat de stad intrekken. Maar toen de stoet bij de brug gekomen was, kwam er van alle kanten politie opzetten die met gummistokken er op los ranselde.

Typisch ook was de verhouding tussen Joden en niet-Joden in die tijd.

Een keer per jaar kwamen de bewoners van Kattenburg naar de Jodenhoek, en eenmaal werden de Kattenburgers ontvangen in de

Jodenhoek, waar Oomie Soep, koning van Marken dan plechtig het woord voerde. De kreten *„leve de Joden"* en *„leve de Gojem"* waren niet van de lucht. Dat vond men toen heel gewoon.

Toen het jaarlijkse bezoek van de Kattenburgers eens op Peseach plaats vond, was er dus geen echte „sjikkoeres", want jenever is niet „jomtefdik", als zijnde uit tarwe vervaardigd. Het was toen bij de Joden gebruikelijk: Oranjebitter te drukken, dat ritueel geoorloofd was, „kosjer". Toen de Kattenburgers maar matig tevreden bleken met het vrij slappe vocht, nam Oomie Soep het woord en zei, dat deze Oranjebitter symbolisch bedoeld was om de grote liefde van de Joden voor het Oranjehuis te demonstreren. Het gejuich was niet van de lucht. Leve de Koning, leve de Joden.

In ditzelfde verband herinner ik mij, dat er vroeger Pinkster drie gevierd werd. Vele mensen trokken dan naar de Meer (toen nog onbebouwd) alleen om te sjikkeren. Bij de Muiderpoort stond, als men uit de Plantage kwam, rechts de Cavalerie-kazerne en links de Oranje Nassau. Daar lag het zevende regiment infanterie. Die waren op zo'n Pinkster drie 's avonds stomdronken en gingen dan op de Breestraat de Joden te lijf. Maar onze jongens niet dom, namen ze de sjako's en de berenmutsen af en bezorgden die de volgende dag aan de kazerne. De vechtersbazen kregen dan straf, omdat ze zonder hoofddeksel naar huis gekomen waren.

Dan herinner ik mij de brandweerkazerne op de Nieuwmarkt. De brandweer reed toen nog met twee paarden. Vooruit holde een klein wit hondje. Die moest de paarden tot spoed aanmanen. Wat er van het hondje geworden is weet ik niet. Ik meen overreden.

Ook was op de Nieuwmarkt, voor mijn tijd, maar mijn vader vertelde het ons vaak, de plaats waar „gefitst" en gebrandmerkt werd. Diegenen die wat kwaad gedaan hadden, kregen met een gloeiende bout een GB op de rug gebrand. Daartoe behoorden ook de geldsnoeiers. De rijksdaalders en guldens hadden nog niet het „God zij met ons" en de dieven konden er van afsnijden zoveel ze wilden. De Joden spraken in dat geval van iemand, die de meileg (koning) gekapt heeft.

Ik herinner me hoe we altijd naar het heien keken. Er werd toen nog met een handheiblok gewerkt. De balken zag men, door een paard getrokken, over de straten gaan. Dan werd de paal met bovenop een metalen ring in de grond gezet en kwamen enige mannen met het heiblok, aan touwen bevestigd, dat ze lieten vallen. Ze werden gecommandeerd door iemand die zong: *„haal op de hei en dan weer vallen"*, tot de paal helemaal in de grond zat, enzovoort.

Amsterdam was heel anders toen ik jong was. Geen trams, geen auto's. Moest men ver uit de buurt, dan nam men een vigilant, en als mijn vader boodschappen deed, mochten altijd een paar kinderen meerijden. In de stad waren overal stalhouderijen. Een wagen met één paard kostte een gulden per uur, een calèche met twee paarden *f* 2.50, maar die nam men alleen bij feestelijke gelegenheden als de stad versierd was, of als er werd geïllumineerd. Dan waren de gevels versierd met latten vol sparregroen, en daartussen vetglaasjes. Die moesten stuk voor stuk worden aangestoken.

De stad was veel kleiner. Achter de Haarlemmerpoort, Muiderpoort, Weesperpoort en Leidsepoort bestond nog niets. Achter de Muiderpoort was het Muiderbos en dan de Oosterbegraafplaats. We gingen school aan de Nieuwe Herengracht en maakten de zomer wel wandelingen. We gingen spelen in het Muiderbos, en konden door de vele bomen prachtig stuivertje wisselen. Maar toen moest het Koloniaal Museum er komen en werd de begraafplaats opgeruimd. Nu staat er een hele stad achter de Muiderpoort. Er was toen bij de Kadijk en Doklaan het entrepôtdok, waarin de kooplieden hun waren opsloegen, die daar in goederentreinen aankwamen.

Dan waren er nog de schutters. Die moesten naar ik meen eenmaal per maand in uniform opkomen en in het bosje aan de Zeeburgerdijk oefeningen houden. Het was een particulier leger, dat in geval van oorlog de stad moest bewaken. Was een gewone schutter in het particuliere leven baas, en zijn bediende hoger in schuttersrang, dan werd er niet veel gecommandeerd. De schutters zijn verdwenen, evenals het zevende regiment. Voor onze dienstmeisjes een hele slag.

Ook aan de andere kanten heeft Mokum zich kunnen uitbreiden, maar wat ik mij daarvan herinner, behoort eigenlijk niet meer tot het beperkte gebied, dat ik als onderwerp voor mijn jiddische memoires had afgebakend. Als ik zo, na 82 jaar in deze stad te hebben doorgebracht, nog eens alles overzie, kan ik niet anders dan verdrietig zijn. Hoevele Joden zijn er niet vermoord. Mijn eigen man stierf in 1943 op 73-jarige leeftijd in Barneveld. Hij was een goed Tsionist en behoorde tot de allerbeste, eerlijkste Joden. Hij stierf, zoals hij verlangd had, met sjeimes. Hij had tenminste nog het geluk op Muiderberg begraven te worden in zijn eigen tachrichien en zijn eigen zoon mocht op de begraafplaats Hatsoer Tomiem zeggen, wat mijn man altijd had verlangd. Hoevelen is het eenvoudige geluk een eigen rustplaats te hebben niet onthouden?

Het enige, dat mij daarmee verzoent is de stichting van de staat Israël. Zij, de Zionisten, hebben ons het gevoel, dat de Joden als lammeren ter slachtbank moeten gaan, ontnomen. Alle Joden hier zijn door Hitler gevallen, zij, die in Israël sneuvelden, vielen voor een ideaal. Laat het hun familie tot troost zijn en ons oude Joodse volk tot zegen.

BIJLAGE

Hartelijke Toespraak

aan alle zijne

ISRAELITISCHE BROEDERS

in welke landen

zij zich ook bevinden mogen

Door

Ab^m A^n Prins

Amsterdam — Belinfante & De Vita

1845

Waarde Broeders!

Tot u allen, mijne geachte broeders! die in waarheid en trouw aan het geloof van den eenigen God gehecht zijt, die u niet door ijdele woorden en magtspreuken, met den naam van verlichting opgesmukt, hebt laten verleiden, maar de zuivere, onveranderde Godsdienst onzer vrome voorvaderen met liefde aankleeft; tot u allen zijn deze woorden gerigt. Het zijn de woorden van een grijsaard die alleen uit godsdienstijver tot u spreekt, en die in de hoop leeft, dat zijne gezegden door u met belangstelling gehoord, en door uwe medehulp krachtdadig ondersteund zullen worden. Sedert vele jaren heb ik mij opgewekt gevoeld om mijne pogingen aan te wenden, ten einde al wat godsdienstige beschaving bij mijne geloofsgenooten bevorderen kan, zooveel in mijne mogelijkheid was, te helpen verbreiden; en door de hulp van Hem die den zwakken kracht verleend, heb ik gedurende twee en veertig jaren alhier als regent het opzigt gehad over het gesticht, waarin de Israëlitische jeugd de hoogere Godgeleerdheid beoefent. Ik vlei mij dat mijne vlijt en zorg met medewerking van mijne geachte medebestuurders, waaronder zich gedurende vele jaren de WelEerw. Heer H. Lehren bevond, aan deze instelling besteed, niet vruchteloos is geweest. Trouwens, wijlen Zijne Majesteit Willem I gaf mij een blijk van Hoogstdeszelfs tevredenheid, door mij in den jare 1836, bij de nieuwe organisatie van het Seminarium en de benoeming der toenmalige regenten, levenslang als adviserend regent te benoemen, met aanbeveling, al mijne pogingen, zoo lang het mijne krachten toelaten, er aan toe te wijden: hetwelk ik ook naderhand, toen mij de eer te beurt viel bij zijne Majesteit met den Weleerw. Heer H. Lehren ter audientie te verschijnen, van Hoogstdenzelven mondeling mogt vernemen.

Zoo poogde ik dus gedurende vele jaren, verdienstelijke Godsdienst-onderwijzers te doen vormen; alsmede Israëlitische Godgeleerden, die eens als waardige herders aan het hoofd mijner geloofsgenooten zouden kunnen optreden.

Hoe ongaarne ik ook van zelven spreek, en hoe ik er op uit ben, mijnen eigenen lof te verkondigen, vermeende ik nogtans u, mijne geloofsgenooten! dit alles vooraf te moeten zeggen, vóór en aleer ik u met het volgende bekend kan maken.

Het is u zeker niet onbewust wat thans bij onze geloofsgenooten in Duitschland, en vooral te Frankfort a/M, omgaat. Het is eene gebeurtenis die, wanneer zij niet door ieder onzer, zoo veel wij kunnen, in haren aanvang gestuit wordt, spoedig eene gehele omkering en vernieling van het waarachtig Israëlitisch geloof zoude te weeg

brengen; vooral bij hen die niet genoeg met de leere van het Mozaisch geloof bekend zijn. Dit begon reeds in het voorleden jaar, toen eenige zoogenaamde Israëlitische theologen, met den naam van Doctoren, Predikers en Rabbijnen pronkende, zich voorgenomen hadden eene zoogenaamde Duitsch-Rabbijnen-Vergadering te Brunswijk te houden, welke dan ook inderdaad, in gemelde stad plaats gehad heeft, en waarbij bepaald werd, dat in het toekomstige jaar eene tweede dergelijke vergadering op den 15 Julij ll. te Frankfort a/M. zoude gehouden worden. In de eerstgemelde werd al dadelijk besloten, dat al het geen in deze vergadering zal aangenomen worden, door gemelde Rabbijnen bij hunne respective gemeenten zal worden ingevoerd. Ondertusschen blijkt uit het eerste verslag hunner voorloopige werkzaamheden — onder den naam van Protocol bekend — als ook naderhand uit de besluiten hunner tweede vergadering, dat al hunne daden niet alleen strijdig zijn met den waren geest van de Israëlitische Godsdienst, maar daarenboven dat dezelve al wat de godsdienstige beschaving onder Israël bevorderen kan, tegenstreven. Daarom hebben zij zich al dadelijk, zoo in Duitschland als in Hongarijen, de geachtste en godvruchtigste Opperrabbijnen tot de Israëlitische gemeenten met hartelijke woorden gewend, en hen ernstig vermaand zich met deze Godverzakers niet in te laten; doch deze vermaning, hoe krachtig en kernvol dezelve ook was, heeft genoemde vergadering niet belet hare werkzaamheden voort te zetten. Deswegens hebben wij, met medewerking van onzen geachten vriend, den Weleerw. Heer H. Lehren, onze krachten ingespannen, en eene uitnoodiging aan de beroemdste en godvruchtigste Opperrabbijnen in de meeste steden van het beschaafd Europa toegezonden, met verzoek, om ons de behulpzame hand te verlenen, en ons met hunne herdelijke vermaningen in de heilige taal te vereeren, ten einde door hunne uitspraken krachtdadig tot het groote doel mede te werken, de handelingen dezer gewaande Rabbijnen krachteloos te maken, en hunne verderfelijke pogingen voor te komen; en dat integendeel alle Israëlitische broeders in den leere Gods, zoo als dezelve in de schriftelijke en mondelinge wet, door Mozes en zijne volgelingen de Talmudisten, omschreven is, zouden bevestigd blijven. Van deze bij ons tot nu toe ingekomene antwoorden, hebben wij reeds twee afleveringen in 4° onder den naam van Torath Hakenaoth, bevattende de stukken van één en veertig Opperrabbijnen (hieronder nader omschreven) in het licht gegeven; de overige zullen binnen kort ter perse worden gelegd. Hieruit zal men kunnen opmaken, dat wij geen pogingen gespaard hebben, om tot het in stand houden van het waarachtig Israëlitisch geloof bij onze geloofsgenooten, mede te werken.

Toen nu gemelde Duitsche zoogenaamde Rabbijnen wezentlijk op den 15 Julij l.l. te Frankfort a/M. hunne tweede vergadering hielden, heb ik het al dadelijk van mijnen pligt geacht, ter eere van God en deszelfs leer, daarentegen te protesteren. Ik heb dus geen moeite te zwaar geacht, om, niettegenstaande mijnen hoogen ouderdom van ongeveer tachtig jaren, onder hulp des Almogenden, en op Zijne ondersteuning vertrouwende, naar Frankfort a/M. te reizen, ten einde mij van hunne verderfelijke pogingen te overtuigen. En thans voel ik mij genoopt u, mijne broeders in het waarachtige geloof bekend te maken, hetgeen ik aldaar verrigt heb; met de bede, mij voortaan met uwe hulp bij te staan en tot het heilige doel dat ik mij voorstel mede te werken, ten einde alle geloofsgenooten op het pad der deugd en dat van het waarachtig Israëlitisch geloof te leiden en te behouden.

Veroorlooft mij, u daarbij onder het oog te brengen, hoedanig deze onheilbewerkers het geloof hunner vaderen zoeken te verzaken, en op welke wijze zij hunne broeders op den weg des verderfs pogen te brengen.

Indien wij de verschillende verdeelingen en afscheidingen van andere gezindheden beschouwen, zien wij al dadelijk dat zij, bij hunne afwijkende of vreemde stellingen, eene nieuwe secte of gemeente, op zich zelve staande, zoeken uit te maken, die met de terugblijvenden niets gemeens heeft, ten einde de eene partij zoo wel als de andere, hare Godsdienst, naar haar oordeel ingesteld, ten uitvoer kunne brengen en dezelve ongestoord verrigten. Zoo ontstonden de gereformeerden, de remonstranten, en in Duitschland, de Duitsch-Katholijken of aanhangers van Ronge; en daarom werden deze secten door hun regerende vorsten inderzelver pogingen niet verhinderd. Beschouwen wij echter thans de verrigtingen van de opgenoemde gewaande Rabbijnen, dan zullen wij zien, dat deze geheel anders handelen. Trouwens zij begeeren niet, met hunne geopperde veranderingen en instellingen op zich zelven te blijven, maar zij zoeken *al* hunne broeders in het verderf mede te slepen, en hen van den weg der ware en zuivere Mozaïsche leer af te brengen. (Men leze slechts hunne verslagen.) En wat zal en moet de uitkomst van dit alles zijn? Oneenigheid in de maatschappij, onbeschaafdheid, godverzaking, verwerping van het voorvaderlijke geloof, en eindelijk zedeloosheid.

Na u, mijne waarde geloofsgenooten, deze korte opmerkingen voorgesteld te hebben, acht ik het mijnen pligt, u met de middelen bekend te maken, welke ik begonnen heb in het werk te stellen, en welke, gelijk ik hoop en vertrouw, door u verder ten uitvoer zullen worden gebragt. Gij zult nu zien wat ik tot dusverre, gedurende mijn kort verblijf te Frankfort, gedaan heb, om de besluiten dezer ver-

gadering te keer te gaan, opdat dezelve geen onkruid meer onder het goede zaad doet opschieten.

Ik heb een *Protest* laten opmaken, door mij en eenige voorname leden der oude Israëlitische gemeente te Frankfort a/M. onderteekend, en notarieel laten bekrachtigen, ten einde hetzelve aan den grooten Senaat van Frankfort a/M. in te leveren, waarin tevens aan gemelden Senaat kennis wordt gegeven, hoe alle geachte Opperrabbijnen het eens zijn, dat de besluiten dezer vergadering volstrekt geen waarde voor de Israëliten hebben; voorts dat, ingevalle hunne besluiten zouden nagevolgd worden, uit dezelve vele maatschappelijke wanorde onder de Israëliten zoude worden geboren. Het aldus opgemaakte *Protest* is van den volgenden inhoud:

VERWAHRUNG

Nachdem im Juli v. J. dreiundzwanzig Personen, grössentheils Rabbiner kleiner Landgemeinden, ohne irgend eine Vollmacht oder ein Mandat zu Solchem Zwecke je erhalten haben aus eigenem Antriebe in Braunschweig zusammengetreten, sich, weil sie zum grössten Theil in Deutschland gebürtig sind, den vielsagenden Namen „*Deutsche* Rabbiner-Vesammlung" anmasslich beigelegt und darauf verschiedene Beschlüsse durch Stimmenmehrheit gefasst und andere für eine nächtste in Frankfurt am Main abzuhaltende Versammlung vorbereitet haben, und nachdem hierauf von einer Anzahl Rabbiner Deutschlands, denen sich noch viele Rabbiner Ungarns und Hollands angeschlossen, eine Verwahrung gegen die Beschlüsse jener sogenannten „Deutschen Rabbiner-Versammlung" unterzeichnet und veröffentlicht worden:

> So erklären wir, die Unterzeichneten, dass alle diese ähnliche Schritte, welche weder in der Verfassung der Synagoge noch im Civilrecht irgend eine Begründung finden und nur Zwietracht und Zersplitterung im Schoosse des ohnehin minderzähligen Judenthums stiften und befördern können, unserm Willen wie unserer Ueberzeugung stets fremd geblieben, dass die jüdische Religionserkentniss, weit entfernt, im Einzelen, oder im Ganzen der Ausfluss irgend welcher *Hierachischen Autorität* zu sein, lediglich aus den Allen zugänglichen historischen Schriftquellen geschöpft wird, und dass wir somit, jede innerhalb unserer, Glaubensgenossenschaft aufstrebende *neue geistliche Macht* ebenso verwerfend, wie in und von der Synagoge eine *Ordination* und ein *Priesterstand* seit dem 3ten

jahrhundert nirgends mehr anerkant wird, für uns die unsrigen gegen alle und jede *usurpatorische Versammlung*, deren Competenz wir als nicht vorhanden erkennen, feierlichst protestiren und die Beschlüsse derselben, als eigenmächtig und in jedem Betracht ungültig, soweit solche uns betreffen können, unbedingt als null und nichtig ansehen und in keiner Weise gesonnen sind, die von der Versammlung selbst sich beigelegten oder noch etwa beizulegenden Eigenschaften irgend anzuerkennen, oder uns deren Aussprüchen zu unterwerfen.

So geschehen und unterzeichnet zu Frankfort a/M. den 23 Julij 1845.

Der Unterzeichente königlich angestellte Vorsteher des königlich holländischen Seminars zu Amsterdam, in dieser seiner Eigenschafft, und zugleich (gemeinschaftlich mit Herrn *Hirsch Lehren* in Amsterdam) als Bevollmächtiger der nachstehenden Herren Rabbiner, als:

1. Des Herrn Abraham Auerbach, in Bonn.
2. „ „ Jacob Coppel, in Worms.
3. „ „ Hirsch Benjamin Auerbach, in Darmstadt.
4. „ „ Aron Auerbach, Consistorial Rabb. des Rhein und Mosel-Departement in Bonn.
5. „ „ Meijer Fraenkel, in Witzenhausen.
6. „ „ Wolff Muhr, in Michelstadt.
7. „ „ Samson Raphael Hirsch, in Emden.
8. „ „ Mendel Löwenstam, in Rotterdam.
9. „ „ Hirsch Mayer Traub, in Mannheim.
10. „ „ Jacob Rosenberg, in Fulda.
11. „ „ Abraham Sutra, in Minster, Marck u. Paderborn.
12. „ „ Löb Ellinger, in Mainz.
13. „ „ Wolff Lipmann Hamburg, in Furth.
14. „ „ Benedict Dusniss, in Leeuwarden.
15. „ „ Jacob Ferrares, in Haag.
16. „ „ Mozes Schwartzschild, in Schlichsern.
17. „ „ Elias Herz, in Höchberg.
18. „ „ Salomon Fürst, in Heidelberg.
19. „ „ Beer Meisels, in Cracau.
20. „ „ Isaac Tiktin, in Tiktin.
21. „ „ Juda Meijer Willstadt, in Metz.
22. „ „ Seligmann Goldschau, in Colmar.
23. „ „ Daniël Wahl, in Muhlhausen.
24. „ „ Salomon Wolff Klein, in Dirmenbach.
25. „ „ Juda Assad, in Semnitz.
26. „ „ Maijer Eisenstadt, in Ungwar.

27. „ „ Benjamin Wolff, in Werbaff.
28. „ „ Abraham Samuel Benjamin, in Presburg.
29. „ „ Isaac Moses Perls, in Bonihad.
30. „ „ Lazar Straser, in Neustadt an der Waag.
31. „ „ Jekusiel Juda Feitelbaum, in Uhel.
32. „ „ Isaac Wiener, in Urmin.
33. „ „ Abraham Ullmann, in Lackenbach.
34. „ „ Maijer Perls, in Cral & Comität Satmar.
35. „ „ Salomon Ullmann, in Maca.
36. „ „ Salomon Kwetsch, in Leipnick.
37. „ „ Mozes Abraham Susan, in Amsterdam.
38. „ „ Issachar Berisch Berenstein, in Amsterdam.
39. „ „ Samuel Freund, in Prag.
40. „ „ Abraham Schag, in Schatalsdorff.
41. „ „ Salomon Haas, in Strasnitz.

Tritt nicht allein vorstehender Verwahrung ihrem ganzen Inhalte nach hiermit bei, sondern erklärt zugleich, in Bezüg hierauf wiederholt alle und jede von der dermahlen dahier bestehenden sogenannten deutschen Rabbiner-Versammlung seither gefassten und künftig noch gefasst werdende Beschlüsse als gänzlich und unbedingt null und nichtig, indem er dagegen zugleich fermlichst protestirt.

FRANKFURT a/M. den 3 Julij 1845

(w.g.) Abm. An. Prins

Jakob Moses Kann
als Identitäts Zeuge

Lazarus Jacob Posen
als Identitäts Zeuge

Dass der, dermahlen dahier anwesende Abm. An. Prins, königlich angestellter Vorsteher der königlicher holländischen Seminars zu Amsterdam, für Amsterdam, für die Identitätt dessen Person Herr Jacob Moses Kann, handelsmann, und Herr Lazarus Jacob Posen, gelehrter dahier, durch ihre vorstehende Miunterschriften Zeugniss geben, vorstehende Erklärung nach vorlesung eigenhändig unterschrieben, und derer inhalt nach nochmaliger Vorlesung anerkannt hat, in Gegenwart genannter beiden Herrn Zeugen und meiner, des Notars, solches wird auf Verlangen hiermit ämtlich beglaubigt. So geschehen zu Frankfurt am Main den drei und zwansigsten Juli achtzehn hundert funf und vierzig.

(w.g.) Dr. Johann Valentin Baegner
(L.S.) Notar
der freien Stadt Frankfurt a/M.

Na u, mijne hooggeschatte geloofsgenooten, met dit stuk bekendgemaakt te hebben, is mijne hoop op u allen, waarde zoonen van den levenden God, die niet met de verpestende grondbeginselen dier Godverzakers besmet zijt, gij in ieder land, ja in iedere plaats, waar gij onder de bescherming van Uwe Vorsten leeft, onder u eene Commissie zult benoemen, niet alleen uit Rabbijnen, maar ook uit eenige der geachtste en voornaamste leden uwer gemeenten, ten einde deze gezamentlijk eene *Synode* vormen, en deze *Synode* zich beijvere, aan alle Regeringen hunner woonplaatsen een *Protest* in te leveren, met hunne respectable handteekeningen bekrachtigd; in welk *Protest* in klare, duidelijke woorden, met kennis van zaken, aan hunne Vorsten behoort verzocht te worden, niet te dulden dat deze zoogenaamde Rabbijnen hunne plannen doordrijven, wegens de schadelijke gevolgen die er voor de geheele Maatschappij uit geboren kunnen worden. Dit, mijne getrouwe broeders in het geloof! zal de poging der booswichten in de kiem verstikken. Tot het samenstellen van dusdanige Synode uit verschillende landen, zouden zich kunnen vereenigen een ROTSCHILD en FULDA uit Frankfort, een Sir Moses MONTEFIORE en Dr ADLER uit Londen, een WOLFF HIRSCH uit Parijs, een T. POLAK DANIELS in 's-Gravenhage, een T. EZECHIELS te Rotterdam, een AKIBA LEHREN en E. B. RUBENS te Amsterdam, en meer anderen voorname en in algemeene achting staande mannen.

Eene vereeniging als deze zal de beste middelen weten te beramen om de boosheid dezer Rabbijnen-Vergadering te keer te gaan, en haar weldra geheel en al te doen verdwijnen.

O! Mogten deze woorden van eenen met den voet in het graf staanden grijsaard, die al zijne zorgen en moeite voor het vaderlijk Geloof veil heeft, en niets te zwaar acht wanneer het de handhaving van dat oude geloof betreft, met hart en ziel bij u aangenomen worden, ten einde alle snoodheid weldra als rook verdwijne, en de vermetelen van de aarde uitgewischt worden. Dan zullen de regtvaardigen het zien en zich innig verheugen, de vrome zal met vreugde juichen, en de wereld zal volmaakt worden door het rijk des Almachtigen. Alle kinderen des vleesches zullen Zijnen naam aanroepen in trouw en waarheid. Alsdan zal het huis des Heeren een Bede-huis voor alle volken genoemd worden, om God met eerbied eenparig te dienen, zoo als in voormalige dagen, en in de jaren der oudheid, Amen.

AMSTERDAM,
Elul, A.M. 5605

Ab^{m} A^{n} Prins.

AANTEKENINGEN

Namens Mevrouw Kisch wil schrijver dezes gaarne dank brengen aan diegenen, die door het verstrekken van inlichtingen en het ter inzage geven van stukken aanspraak mogen maken op haar erkentelijkheid. Dit geldt met name voor de ambtenaren van het Gemeente-Archief, de conservator van het Rembrandthuis, de heer M. Muller en de heer H. Beem te Leeuwarden, die o.m. de transcriptie van de Jiddisje pagina verzorgde.

J. M.

bij pag. 9. *„minhogiem" = gebruiken*
Tsoum Gedalje = vastendag van Gedalje (op 3 Tisjri)
Jom Kippoer = Grote Verzoendag
Gevatterin, vrouw die het jongetje vóór de besnijdenis naar binnenbrengt (mnl. Gevatter = de man, die het jongetje tijdens de besnijdenis op de knie draagt).

bij pag. 10. *„Mammelosjen" = moedertaal*
Rebbe Jokef Content 1818—1898. Eigenlijk R. Jacob Mozes Content. Over hem schreef Arn. Druyff in De Vrijdagavond *van 16 Oct. 1931 (VIII, 29).*
Onder „Skatingring" verstaat men een ring, die gebruikt werd op een kunstijsbaan.
Gemore = Talmud
De uitspraak „ma touwoe" etc. vormt een parodie op de bekende woorden van Bileam (Numeri 24 : 5): „Hoe schoon zijn Uw tenten Jacob, Uw woningen Israël. Zie voor een typering van Rebbe Jokef bijv. Sani van Bussum: „Een Bewogen Vrijdagmiddag op de Breestraat *33 enz.*
Voor zijn gebrekkige kennis van het Nederlands is instructief een eigenhandig geschreven opstel, dat hij (met nog enkele andere Seminaristen) in 1837 moest inleveren, in opdracht van Dr S. J. Mulder. Het handelt over Regulus en Albrecht Beijling *en is een kostelijk literair product.*

Rabbenoe Gerschom ben Jehuda (± 960—1028) „Meor hagola" (licht van de ballingschap) was uit Lotharingen afkomstig. Zijn Takkanoth *werden bindend voor de Joodse wereld. Overtreding werd gestraft met excommunicatie („cherem van Rabbenoe Gerschom"). Een van deze „verorderingen" had betrekking op de polygamie. Een andere*

bepaalde, dat de echtgenoot zijn vrouw niet zonder haar toestemming de Scheidsbrief („Get") mocht overhandigen.

bij pag. 11. *„Chometsbattelavond" = avond van de dag vóór Pesach, waarop het gezuurde wordt verzameld, dat de volgende dag vernietigd wordt.*
Ketoeba („kesobbe") = trouwacte

Met Hirschel Lehren behoorde Rebbe Awroom Prins dus tot de oprichters van Pekidim en Amarcalim. Hirschel Lehren (1784—1853) vormde met zijn broeders Jacob Meijer (1793—1861) en Akiba (1795—1876) een zeer bekende trits orthodox-Joodse leiders uit de vorige eeuw. Zie voor hun genealogie S. Seeligmann in Catalog N. H. van Biema *(„Jenahel"), 1904. Verdere literatuur over hen door ons vermeld in* N.I.W., *8 Nov. 1946 (o.m.* Zichronoth lewen Jeroesjalajim *van Josua Yellin, Jeruzalem, 1924, pag. 47 etc. en Bonaventura Mayer* „Die Juden in Europa, *Regensburg 1844). Over hun aandeel aan de* Pekidim en Amarcalim-*beweging is veel geschreven. Vooral Hirschel Lehrens pogingen (1822) om het aantal „zendboden" tot één terug te brengen ontmoette uiteraard veel critiek. Men vergelijke bijv. Kirchheim in* Oriënt, *1843, 219 en de* Allgemeine Zeitung des Judentums, *1853 (664); 1861 (344) etc.*

Aldaar. *Wie „Isaac" Lehren zou zijn is niet duidelijk. Kennelijk is Hirschel bedoeld.*

De actie van R. Awroom Prins tegen de Duitse „Reform" sluit aan bij de pogingen van de Lehrens. Hirschel gaf tezamen met hem (Adar Risjon, 1845) het eerste deel uit van „Torat Hakanaoet", waarin verzameld zijn de uitspraken van Orthodoxe Rabbaniem over de assimilatiepogingen der Duitse hervormers. Er aan toegevoegd is een „Prospectus eines neu erscheinenden Organs zur Wahrung der Interessen des orthodoxen Judenthums". Hetzelfde jaar reeds volgde het tweede deel (33 pp.); terwijl een jaar later het „Sefer Kin'at Tsion *verscheen. Alle drie uitgaven bij David Proops.*
De Catalogus der Rosenthaliana van Roest vermeldt, Zebi Hirsch Lehren: Lehod kewod harabbaniem, hageoniem *(Circulaire van Z. H. L. en A. ben A. Prins om te protesteren tegen de besluiten van Braunschweig, Amsterdam 1844.*

bij pag. 12.
„Bestuurder van het Seminarium"; vgl. L. Wagenaar: Het Neder-

landsch Israël. Seminarium, *Amsterdam 1918, pag. 6. „R. Awrohom Prins, die tot aan zijn overlijden in de nacht van 10 April 1851 in de hoge ouderdom van 82 jaar dus gedurende niet minder dan 41 jaren, eerst als bestuurder en later als oud-bestuurder, de belangen der instelling met allerhartelijkste toewijding heeft helpen bevorderen".*

Het boek van Dr L. B. Perel dateert uit 1877. Het wordt gedeeltelijk gevormd door een soort feuilleton, die fragmentarisch verscheen in Perels Onafhankelijk Israëlietisch Orgaan voor Nederland, *dat anti-Dünner-tendensen propageerde. Daartegen verscheen dan wederom het schendblaadje* Het Zweepje, Nieuw Onafhankelijk Israëlietisch Orgaan voor Nederland *(1875—76). Het lijkt niet onmogelijk, dat ook de opzet van de* Episode *een zekere romantische reclame inhoudt voor „autochtone" rebbes; de anti Oost-Joodse opmerkingen spreken duidelijke taal.*

„cheilek" = deel
moureinoe (= onze leraar), theologische titel, die soms (zoals in dit geval) honoris causa werd toegekend.

bij pag. 17.
Tsewoës (= Tsawaoth) = testament. Vgl. Genesis 18 : 19 „want Ik heb hem (Abraham) gekend, opdat hij gebieden *zou (de Hebreeuwse stam:* TS W H), *dat zijn zonen na hem de weg van God zouden bewaren . . . ". Voor een gemakkelijke oriëntering kan dienen Israël Abrahams:* Hebrew Ethical Wills, *Philadelphia 1926.*
In het Jiddisj hier te lande sprak men van iemand, die „iets Tsewoe heeft gelaten".
Een goed specimen van een klassieke Tsawa'a, *in Nederalndse vertaling, vindt men in J. L. Palache:* De Hebreeuwse Literatuur v.d. na-Talmoedische Tijd, *Amsterdam, z. j. 237.*

bij pag. 17. *en gas wescholem de schmad in gaan = en Godbewaar voor het Jodendom verloren gaan. Schmad (w.w. schmadden) terminus technicus voor doop.*
Zeicher lechoerben = ter herinnering aan de verwoesting (van Jeruzalem).

bij pag. 18.
nedan = bruidschat
Benzion J.Hirsch: S. A. S. Hirsch, In Memoriam, *1916*

bij pag. 23. *„malach berie", vgl. Job 37 : 11, waar het woord Beri o.m. door Rasjie wordt opgevat als de naam van een engel, die de regen moest verzorgen. Zie ook het begin van „Tefilat Gesjem" in de Asjkenazische liturgie van het slotfeest, waar „Beri" wordt genoemd: de vorst van de regen.*

Tome = onrein

bij pag. 24.
„Niet in de spiegel wilde kijken". Iets dergelijks deelde H. Beem mij mede van de Leeuwarder Rebbe Jossef, de man die ook de typische gewoonte had de „Sacramentstraat", waar de Leeuwarder sjoel zich bevindt, nooit bij name te noemen. Hij sprak van „deze straat".

Vgl. voor Burgmeijer etc. „Van Schuilkerk tot Zuilkerk" *door Dalmatius van Heel en Bonfilius Knipping, Amsterdam 1951, pag. 226 enz.*

Melawwe = volgde de lewaje (= begrafenis); uitgeleide doen.

Bij de naam Schmoel „Bas" *vergelijke men Izak Prins:* Iets over het Amsterdamse Gazzones *(overdruk uit* Weekblad voor Israëlietische Gezinnen, *1915). Deze bijnaam „Bas" herinnert aan de functie van* Synagoge-zanger, *die in bepaalde families voorkwam en waaraan nog de achternamen Bessie, Bas, Basch, Baszanger (Engels: Bissinger), Zinger en Singer herinneren (*Prins *II).*
De familie Hirsch was in Amsterdam om haar muzikale kwaliteiten bekend. Prins citeert, op aanwijzing van anderen, o.m. een mededeling uit een Franse reisbeschreijving uit 1778 over „trois frères, qui chanent ensemble d'une manière très singulière". Hiermede waren bedoeld: de gazzen, de zanger en de bas. Dat de „gaven" van zulke zangers niet altijd op prijs werden gesteld blijkt bijv. uit het pamflet: „Sjelosja tso'akiem weënan ne'enien".

De geschiedenis van deze aanslag dient te worden gezien als een hoofdstukje in de historie van de zendingspogingen, die om het midden van de vorige eeuw in Amsterdam zijn uitgevoerd. Reeds 13 Juni 1845 bericht een uitvoerig rapport ondertekend door Susan, Berenstein, Jb. van El. Ferrares en I. M. de Solla over de Christen-Jood Pauli. Het rapport spreekt van „eenige baatzuchtige afvallige Israëlieten zich de heerschende bekeeringszucht ten nutte makende". Er wordt in de politieberichten gesproken over „heimelijke" dopen,

door Pauli verricht. Het archief bewaart nog anonieme propagandabrochures voor het Christendom. Bijv. een, getiteld „Aan Israël", *die reeds in 1848 verspreid werd. De armoede schijnt door de zendelingen te zijn uitgebuit. Hoe hoog de hartstochten konden oplaaien blijkt uit een politiebericht van 10 Sept. 1858. De „huisvrouw van Emanuel Bosboom, turfvulster, die indertijd van de Joodsche tot de Christelijke godsdienst is overgegaan (is) gisteren op Rapenburg alwaar zij werkte, door de Joden met stenen geworpen". Vrijdag 16 Juli bericht een rapport, dat onder het verrichten van de dienst in de Grote Sjoel een man, behorende tot een Engels gezelschap, een pamfletje van de Missionary Society te Londen heeft uitgedeeld. Het was Vrijdagovond. De consternatie en de daarop gevolgde vechtpartij waren begrijpelijk.*
Inderdaad heeft Isaac Tobias Philips, als commissaris van de derde sectie een rol gespeeld bij dit alles. Merkwaardig is, dat bijv. het Handelsblad van Maandag 2 Augustus geen enkel bericht van de aanslag brengt. Eerst Dinsdag volgt een korte mededeling, waarin gedementeerd wordt als zoude Schwartz tot de verspreiders van de tractaatjes in de Grote Sjoel in enige relatie hebben gestaan. De Heraut *brengt berichten in grote opmaak. Een typische beschouwing over dit feit vindt men nog in* De Nederlandsche Jood *door Louis de Leeuw (voormalig leeraar in Israël), een boekje dat — bij alle oneffenheden — vrij wat materiaal bevat over de positie der Amsterdamsche Joden omstreeks 1850. Men zie de pagina's 29 en volgende. Van L. de Leeuw is voorts nog te raadplegen* Ben Onie *taferelen uit het dagboek van een tot het Christendom, bekeerden Israëliet.*

De plaats bij Multatuli: Ideen *(Elsevieruitgave, 1918[4]), IX 72*

Mogen wij zijn levensloop in korte trekken hier volgen. Samuel, in 1843 geboren, vertrok in 1863 naar Berlijn, waar hij o.m. de colleges volgde van Mommsen, Steinthal en Haupt — en waar hij bovendien Rabbijnse wetenschappen beoefende onder leiding van Rabbijn Rosenstein. Na sedert 1867 een tijdlang leraar te zijn geweest aan de Joodse leerschool voor Middelbaar onderwijs te Frankfort vertrok hij in 1879 naar Londen, waar hij als leraar aan The Jewish College opvolger werd van de tot Rabbijn benoemde Dr Adler en waar hij tot zijn emeritaat in 1912 in functie bleef.
Hij redigeerde aldaar o.m. het driemaandelijkse tijdschrift „Palestine", uitgegeven door de „Chowewei Tsion". Zie De Joodsche Prins, *20 Maart 1913 en Nahum Sokolov:* Hibbath Zion, *Jeruzalem 1934, pag. 239 („Hirsch Dr, Lecturer at Jews' College, London, was an ardent Hovev Zion all his life").*

Hij bewerkte bovendien een geroemde Engelse vertaling van enkele commentaren op Job en verzorgde meerdere studies ook buiten zijn speciaal-Joodse vakgebied.
Tot de publicaties van Samuel Hirsch behoren verder The Cabbalists and other essays, *Londen 1922 en* A book of essays, *Londen 1905. Over Joodse mystiek publiceerde hij ook in* The Jewish Quarterly Review.

bij pag. 26.
Voor Oom Reb Jossef Hirsch (1821—1870) zie A. Druyff Herinneringen uit het oude Amsterdamsche Ghetto (De Vrijdagavond *VIII, 44).*

Van A. B. Kleerekoper zijn uiteraard de Oproerige Krabbels *bekend en (in Joodse kringen) zijn* Zionistisch Schetsboek. *Minder bekend is zijn poging om te komen tot een bijbelvertaling, van welke poging ons slechts rest een vrij matige dichterlijke bewerking van Het* Hooglied (Zangen van Liefde), *Amsterdam, 1903.*

misjpoge = familie
gower = kerkelijke eretitel

bij pag. 27.
Wat de typische 19e eeuwse Hollandse gebeden betreft en in het algemeen wat het Joodse Onderwijs in Nederland aangaat, zijn wij nog altijd zeer slecht geïnformeerd. Een zeer summier overzicht geeft A. Frank: Joods Onderwijs te Amsterdam in de eerste helft der 19e eeuw. *Zie voorts een bijdrage in de recente* Bundel-Hausdorff, *Amsterdam 1951, van de hand van H. Jacobs.*
Ook blijft van waarde het speciale Onderwijsnummer *van* Haischa, Orgaan van den Joodschen Vrouwenraad in Nederland, *Januari 1940, met een bijdrage van A. de Jong:* Onderwijsrapporten in Nederland sinds 1862.
Zie voor Duitsland en de onderwijsverhoudingen aldaar de Inaugural-Dissertation van Dr Hermann Levi: Lehrbuch und Jugendbuch im Jüdischen Erziehungswesen des 19. Jahrhunderts in Deutschland Versuch einer entwicklungsgeschichlichen Darstellung nach Inhalt und Methode *(Köln 1933).*

bij pag. 28.
Hôousek bemitswe, poter min hamitswe = Wie bezig is met de ene religieuse handeling is vrij van de andere.

kadmo etc. zangtekens (neginot) voor het lezen van de Thora.

Eduard Frankfort in 1864 te Meppel geboren, werd door zijn vader op 10-jarige leeftijd naar Amsterdam gezonden, waar hij zijn eerste opleiding verkreeg in het atelier Bing en op 17-jarige leeftijd de lessen ging volgen van de Academie voor beeldende kunsten. Zijn bestudering van het Joodse type en de Joodse omgeving leidde tot werken van grote innigheid, die nog steeds (vooral in Joodse kringen) gezocht worden. Zijn „Talmudstudie" verwierf in 1904 de koninklijke gouden medaille.

Amratses = onwetendheid
Sjeimes = doodsgebed, gezegd aan het eind van de Verzoendag.
Machzor = gebedenboek voor de feestdagen
Sargenes = lijkkleed, op de hoge feesten, Rousj Hasjono (= Nieuwajar) en Joum Kippoer (= Verzoendag) gedragen. Zie voor de betekenis van dit symbool en eveneens van het woord: A. Berliner, Aus dem Leben der deutschen Juden im Mittelalter, *Berlin 1940, pag. 70 en 131.*

bij pag. 30.
Over de Amsterdamse sjoelen, zie de bijdrage van E. S. Hen (1925): Iets over huis- en chewre-sjoelen in Amsterdam *(Overdruk N.I.W.). Speciaal over de sjoel van zijn grootvader Spitz schreef de Jeruzalemse arts M. J. Perath in het N.I.W. van 23-11-1951* („In de Amsterdamse Synagogen voor dertig jaar" I. *Wij citeren:*
Zo gevoelde men zich „thuis" in de „gem. sjoel" of „gewre-sjoel", waar men „occupeerder" was. In een vroegere periode, die schrijver dezes niet uit eigen aanschouwing kent, maar waarover wijlen E. S. Hen het zijne geschreven heeft, waren er ook particuliere baälei-battiem geweest, die huis-synagogen hielden. De motieven, die tot het instandhouden van zulke sjoeltjes geleid hadden, waren van verschillende aard geweest. Naast persoonlijke ambities, die in een meer openbaar minyan niet uitgevierd hadden kunnen worden, waren er ongetwijfeld ook religieuse drijfveren, die naar een bizondere innigheid of extase bij het gebed (dewèkoèth) streefden, welke in de publieke synagogen niet te verwezenlijken waren. Uit dergelijke motieven was ook de huis-synagoge ontstaan, die mijn overgrootvader Rabbi Jochanan Spitz, en later diens beide zonen Izak en Eliah, in de bovenverdieping van hun woning, het Rembrandthuis aan de Jodenbreestraat, leidden. Hier heerste een bijzondere mystieke sfeer, die gevoed werd uit de Kabbalistische leer van Rabbi Yitschak Lurya,

waarvan de Spitzen aanhangers waren. Allerlei bijzondere minhagiem, deels van Sephardische oorsprong, werden in deze huis-sjoel gevolgd. Op Shabbath-namiddag werd „Wa-anie Tefillatie" tweemaal en bij geopende Aron ha-Kodesh voorgedragen. Het stuk „Oe-wa le-Tsion" eindigde er met het psalmvers 31 : 25. Simchath Torah werd met extatische dansen en rondgangen, gevierd op Shemienie-Atsèreth 's middags — als herinnering aan Erets-Israël, waar Simchath Torah gehouden wordt op 22 Tishrie. Op de beide eerste avonden van Pesach las men er na Maäriew Hallel met berachah. „Ein Kelohènoe" werd aan het eind van Moesaf, ook op Jom ha-Kipoeriem, gezegd en bij Ne'ielah sprak men de Priesterzegen uit. Bij „Shemoth" werden vier tonen geblazen op de Shofar.
Doch dit alles is langer dan dertig jaren geleden en behoort bij een periode, waarin de religie nog een grote rol speelde, zowel in als buiten het Jodendom.
Over mystieke oriëntatie in Amsterdam handelt een vroeger artikel van Perath: Jom Kippoer Katan (Een herinnering aan Amsterdams-Joodse vroomheid), *eveneens in het N.I.W.*

bij pag. 31.
Oren Hakoudesj = Heilige Arke; seforiem = boeken (heilige wetsrollen); perouches = voorhangsel van de arke; kelei koudesj = heilige voorwerpen (sieraden voor de wetsrollen); Jodous = handen (aanwijzers bij het lezen uit de Tora).

Zie voor het eten in het Joodse gezin de uitvoerige bedrage van S. Krauss in Mitteilungen für jüdische Volkskunde (1915): „Aus der jüdischen Volksküche. *Voor Nederland schreef Caroline Eitje een bijdrage over dit onderwerp in* Haischa, Orgaan van den Joodschen Vrouwenraad in Nederland *(Sept. 1932). Men vergelijke voorts het aantrekkelijke artikel van Dr M. Steif:* Der Kampf gegen den Minhag *in* Ost und *West 1908 (VII). Tenslotte A. Berliner* a.w. *59 env.*
Vgl. voor het speciale gebruik van visch en in het algemeen voor de betekenis van vis in de Joodse folklore: Professor Dr A. Sulzbach: Der Fisch als Symbol *in Wohlgemuths* Jeschurun *van 1915 (506—513).*

bij pag. 32.
Voor Tasjliech zie o.m. Dr Hermann Deutsch: Rosch-ha-Schanah-Symbolen *eveneens in* Jeschurun *1915 (414—420), die wijst op niet-Joodse beïnvloeding. Petrarca werd reeds in de 14e eeuw op „Johannisabend" gegrepen door de aanblik van „zierlich gekleidete, mit Kräutern gegürtete Frauen (die) ihre weiszen Armen aufstreifen und zum Strome*

tretend unter Gesängen oder leise gemurmelten Sprüchen diese Kräuter in die Flut werfen". Op zijn informerende vragen kwam het antwoord: Dem Volksglauben gelte für wahr, dass mit den eingeworfenen rheinabflieszenden Kräutern alles Unheil des nächsten Jahres weggeschwemmt werde".
Vgl. verder Steif, *die o.m. stemmen laat horen van tegenstanders. Aan* Mateh Mosche *ontleent hij o.m. een verhaal, waarom deze Minhag aan stromend water moet worden bedreven. Dit zou n.l. verband houden met de sage, dat bij de wandeling van Abraham en Izak naar de plaats van het offerdrama, de Satan zich in een rivier zou hebben veranderd. Gelijk bekend zijn de figuur van Abraham en de offerande van Izak centrale elementen in de Rosj Hasjana-symboliek.*

„Kaporoh" = vergeving
Met een haan. Deze haan moge sterven, en wij mogen een goed en lang leven tegemoet gaan.

Met geld: dit geld moge voor de liefdadigheid worden bestemd.

Hatoras Nedorim = losmaken (ontbonden verklaren) van geloften.

Het Kapore-slaan, waarvoor in Oost-Europa vaak witte hanen of hennen worden gebruikt, was in Amsterdam voor 1940 reeds lang in onbruik geraakt. Waarschijnlijk moet men aannemen, dat in deze symboliek een zekere „engel" werkzaam was, die de vergiffenis tot stand bracht. Steif a.w. *440 citeert o.m.* Mateh Mosje, *vervaardigd door een leerling van* R. Salomo Lurja. *Diverse Rabbijnse autoriteiten van naam noemen het gebruik dwaas* (R. Salomo ben Adereth. *Resp. 395).* Josef Karo *noemt het een heidense instelling en verbiedt het uitdrukkelijk.* Steif *citeert nog* Leo da Modena. *In een aan hen toegeschreven werk ageert deze fel tegen het gebruik van hanen en kippen, die men als „plaatsvervangende verzoening" om het hoofd laat fladderen.*

bij pag. 33.
De producten van amateur-dichtkunst doen ons denken aan het woord, dat M .Grunwald daarvoor eens heeft geprägt: „Achieles Verse" (Achilles-ferse des betreffenden Dichters). Ed. Biberfeld laat zich in de inleiding tot „Ein jüdisch-deutsches Hochzeitslied" nogal boosaardig-geestig over dit genre uit (M.J.V. *XXI, 3-4, 1920, pag. 48); dit in tegenstelling tot zijn waardering voor specimina uit een vroegere periode. Zijn zulke in Nederland bewaard gebleven?*

bij pag. 36.
kalle = *bruid*
sjiddoech = *huwelijk*
dajen = *rabbijn*
simche = *vreugde (hier in de zin van bruiloft)*

Joune Kan: „Met het lot van Joune Kan wordt bedoeld de bruidschat, die onder Amsterdamse behoeftige jongedochters verloot wordt (werd??) en betaald uit de rente van een door zekeren Jonas Kan, ook Dresden genaamd, aan de Amsterdamse Gemeente vermaakt legaat" (formulering van E. Slijper in De Nieuwe Taalgids; *recensie van* Het Joods in Nederland *door Voorzanger en Polak).*

Wat de „Hagonosas kallo" (= het uithuwelijken van de bruid) betreft, verwijzen wij onze lezers o.a. naar cultuurhistorische bijdragen van David Kaufmann (Urkunden zur jüdischen Kultur- und Sittengeschichte, M.J.V. *IV, 1899, 94) en Eschelbacher* (Ueber jüdische Heiratsausstattungen im XVIII. Jahrhundert, *aldaar VI, 97). Ook in dit opzicht zou men hier te lande eens moeten komen tot het verzamelen van het aanwezige materiaal. De literatuur en de prenten wijzen als vanzelf de weg. Ook notariële gegevens liggen voor het grijpen; vooral bij de Sefardiem. Op dit gebied bewaart de volksmond tot in onze dagen opvallend veel uitdrukkingen.*

Jichoes — adel; eigenlijk (hoge) afkomst. Gold bij de Joden van oude tijden af als een belangrijk criterium. Vgl. Misjna, *eind tractaat* Ta'aniet. *Samuel Meisels deelt in de* Mitteilungen für jüdische Volkskunde *een typerend* „Lied vom jüdischen Jichus" *mede, dat aldus begint:*

Rabûnim, Dajûnim
M'lamdim, Kapzunim,
Ewjoinim, Schamusim,
Dus senen di Mjichusim
Dus senen di Meliches
Vin dem jidischn Jiches.

Men ziet in welke richting de aspecten van de klassieke Joodse familie-trots gingen. (M.J.V. XIII, 4, 1910 pag. 151).

geiwe = *trots*
drosche = *„predikatie"*
benschen = *dankgebed na de maaltijd uitspreken.*

Bar mitswo = kerkelijke meerderjarigheid van jongens, die het 13e levensjaar hebben bereikt.
Bas mitswo = het (veel minder populaire) feest bij de 12e verjaardag van het meisje.

bij pag. 37.
Horachamon etc. God moge ons laten leven en ons doen bereiken de dagen van de verlosser, de herbouw van de tempel en het eeuwige leven.

lou al jedeh = niet door een engel, evenmin door een gezant, ook niet door een der serafiem, maar de Heilige, geloofd zij Hij zal daar zelf voor zorgen (citaat uit de Pesach Hagada).

Eilje nowe = Elija de profeet

Techiejas Hameisseim = herleving der doden.

Gilgoel megiles (Gilgoel mechiloth). Men vergelijke de betreffende Talmudplaats in Ketoewoth *IIIa, waar sprake is van de grote voordelen, die Erets Jisraeel biedt aan haar bewoners en waar o.a. de stelling wordt verkondigd, dat iemand, die in E. J. begraven is, gelijkt op iemand, die onder een altaar is begraven. De voorstelling ter plaatse nu is, dat buiten E. J. in de aarde holten (mechiloth) worden gemaakt, en dat daar doorheen de doden gaan naar het land; komen ze daar aan, dan spartelen ze naar boven en zetten hun leven voort. De geijkte opvatting was, dat zulks met pijnen (Jissoerien) gepaard ging (Gilgoel tsàar latsaddiekiem) en dit stimuleerde de vromen om reeds tijdens hun leven het zekere voor het onzekere te nemen. Vgl. de Rabbijnse opvattingen over Genesis 47 : 30, waar Jacob erop staat, dat hij naar E. J. zal worden gebracht.*
Alhoewel hij als „volmaakte brave" (Tsadiek Gamoer) de verzoenende kracht van Israëls bodem (Deut. 32 : 63) kan ontberen, wenst hij (teneinde de Gilgoel Mechiloth te ontgaan) niet buiten het heilige land begraven te worden.

bij pag. 40.
Efsjer = misschien

bij pag. 42.
gefitst = ge„pfeitsch"t = met de zweep gegeseld.

bij pag. 43.
tachrichin = kleren van de dode
Hatsoer Tomiem = gebed uitgesproken op de begraafplaats, beginnende met de Hebreeuwse woorden uit Deut. 3 : 4.

TRANSCRIPTIE VAN EEN GEDEELTE VAN HET ELDERS GEREPRODUCEERDE JIDDISJE FRAGMENT

1. *Joum gimmel kaf beis Ijar 1781 lefak.*
   Gegeben 'al kumissiohn an R. Meier bar Jakob Soesan sjeisj ha tutzend franze wijzers à lammed hei basj es tutzend *f 10.10*
   hagam beis zehoewiem ze giet vor Geretschaft *„ 2.—*

   f 12.10

   Opm. het woordje ha lijkt mij een schrijffout. Er staan nog al wat schrijffouten in. Opmerkelijk het voortdurend gebruik van basj i.p.v. stieber; tutzend = duhzend; ze giet = te goed.

2. *Joum beis ches Siwan 1781 lefak.*
   fultahn. Kiebaltie 'al chesjboun mien Mousjie Pinedo Sach noen zehoewriem f 50.
   Opm. fultahn = verregaande vernederlandsing.

3. *Joum dollet joed ollef Siwan „ „*
   Gegeben 'al Kumissiohn an Herrl urlogemacher
   Wittenies ollef kesef chodosj urloge 'iem kesef plaat belie J. Ch. mien Tormen gemacht à kaf hei zehoewiem f 25.
   Lachazoro bekumen
   Opm. Tormen is een firmanaam (of Tarmen). Lachazoro = terug.

4. *Joum gimmel kaf dollet Tamoez „ „*
   Gegeben 'al Kumissiohn an Aron bar Awrohom mie — Hofenehm? — Hafenehm?, Hoppenheim?
   ollef zohow getrebene urloge à meioh zehoewiem f 100 mochor tosjoew sechouro ou mo-ng-ous.

5. *Joum dollet kaf hei Tamoez 1781 lefak.*
   Kiebaltie 'al chesjboun mien Mousjie Pinedo fultahn sach mem beis zehoewiem f 42.

6. *Joum dollet gimmel Menachem „ „*
   Gegeben 'al kummisiohn an Laze (?) bar Eizek ollef kesef chodosj urloge 'iem geschilderte plaat mien Best gemacht à tes zojin zehoewiem wocheitsie f 16,10 joum beis woow adar riesjoun abgechesjbond und bezohlt.
   Opm. Best — firmanaam

DE HERINNERINGEN VAN MEVROUW REBECCA KISCH-SPITZ
VERSCHENEN IN EEN GENUMMERDE OPLAAG
VAN 125 EXEMPLAREN.

DIT IS NUMMER 95